

Osmanlı'dan Günümüze Makedonya'daki Türk Kültürü ve Makedonya'nın Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Önemi

Djuneis NURESKİ¹

Öz

Balkanların önemli bir parçası olan Makedonya toprakları, XIV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak peyderpey Osmanlı hâkimiyeti altına alındı ve XX. yüzyılın ilk çeyreğine, yani 1912-1913 Balkan Savaşlarına kadar Osmanlı coğrafyasının önemli ve doğal bir parçasını oluşturmaktaydı. Beş yüz elli yıllık süre içinde Osmanlı Devleti, Makedonya'da bir taraftan çok sayıda cami, mektep, medrese, külliye, tekke, zaviye, han, hamam, kervansaray, bedesten, imaret, çeşme, sebil, köprü inşa edip kalıcı yatırımlarla Türk imar kültürünün, diğer taraftan ise iskân politikasının gereği olarak Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Türkmenleri ve Yörük Türklerini buraya yerleştirmek suretiyle Türk kültürünün sosyal boyutuyla da buralarda kalıcı olmasını sağlamıştır. Beş yüz elli yıl boyunca bilfiil Osmanlı Devleti'nin siyasî ve kültür coğrafyasının can damarını oluşturan Makedonya toprakları, Balkan savaşlarından sonra da günümüze kadar Türk kültür coğrafyasının ayrılmaz bir parçası olmaya devam etmiştir. Bu makalede Osmanlı hâkimiyetine alınmasından günümüze kadar Makedonya'daki Müslüman-Türk kültürünün genel durumu yansıtılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı, Balkanlar, Makedonya, Türk, kültür, tarih.*

¹ Öğr. Gör., Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırma Enstitüsü, Balkan Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı; djuneisnureski@trakya.edu.tr; dzuneis_nur@hotmail.com

Turkish Culture In Macedonia From The Ottomans Until Today And The Importance Of Macedonia In Turkish Cultural History

Abstract

Macedonia, a region in the Balkans, became a part of the Ottoman administration in the second half of the XIVth century. The Ottoman rule on Macedonian lands continued until the Balkan Wars (1912-1913). In 550 years of time, the Ottoman administration, on the one hand, constructed numerous mosques, schools, madrasahs, hammams, fountains and bridges, thus contributing to the Turkish architectural culture across the Macedonian lands. On the other hand, the Ottomans intensified the Turkish identity and presence at various levels across Macedonia by resettling Yoruk Turkmen communities living in different parts of Anatolia. In fact, lands of Macedonia that formed one of the primary parts of the political and cultural geography of the Ottoman Empire kept constituting one of inseparable parts of the Turkish cultural geography after the Balkan Wars. This study reflects upon various aspects of the Muslim Turkish culture in Macedonia from the Ottoman times till this day.

Keywords: *Ottoman, Balkan, Macedonia, Turkish, culture, history.*

1. Giriş

Her ne kadar Makedonya'daki Türk varlığının geçmişi Osmanlı öncesine dayanıyorsa da Türk kültürünün bu topraklara kalıcı olarak yerleşip günümüze kadar devam etmesi ancak Osmanlıların buraları fethedip Türk yurdu haline getirmesiyle mümkün olabilmıştır.

Türk kültürünü tarihî süreç içerisinde geçmişten günümüze doğru akan büyük bir nehre benzetecek olursak, Balkanları ve Balkanların merkezinde yer alan Makedonya'yı da akmakta olan bu kültür nehrini besleyen -özellikle Osmanlı fethinden sonra- önemli kaynaklarından veya kollarından biri olarak görmek mümkündür.

Bu çalışmada sırasıyla Makedonya topraklarının Osmanlı hâkimiyetine girişi, Osmanlı hâkimiyeti döneminde buralarda kök salan ve Osmanlılar çekildikten sonraki dönemden günümüze kadar buralarda yaşayan Türk kültürü hakkında bilgiler verilecektir.

2. Makedonya'nın Osmanlı Hâkimiyeti Altına Girmesi

Osmanlı Türkleri, Makedonya topraklarını ilk olarak XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Sultan I. Murad devrinde fethetmeye başladılar. 1364 yılında Edirne'nin batısında Meriç nehri önünde meydana gelen ve Osmanlı tarihinde Sırsındığı veya birinci Çirmen muharebesi diye bilinen savaşta Osmanlıların elde ettiği başarı, Türklerin Balkanlar'da hızla ilerlemelerini sağlarken,² yine 1372 ikinci Çirmen veya Meriç muharebesinde Batı Trakya ve Makedonya'daki Sırp Devleti'nin kuvvetlerine karşı elde edilen galibiyet, Osmanlılara Makedonya'nın fetih yollarını açmıştır.³ Nitekim 1373-1380 yılları arasında ara verilen Rumeli fetihlerine tekrar başlanınca, Sultan I. Murad Anadolu'dan Rumeli'ye geçmeden evvel Makedonya'da harekâta geçilmesini emrederek 1380'de Vardar'ın sol sahilindeki İştîp alındığı gibi, daha sonra büyük bir ordu ile Vardar nehrini geçen Timurtaş Paşa 1382'de Manastır ve Pirlepe şehirlerini aldı. Daha sonra Çandarlı Halil Hayreddin Paşa, akıncı kumandanı Evrenuz Bey'le beraber Makedonya'nın batısına doğru harekâta başladı ve birkaç sene evvel Timurtaş Paşa tarafından haraca bağlanarak sonra elden çıkmış olan Manastır şehrini zapt ettiği gibi arkasından 1385 yılında Ohri'yi fethetti.⁴ Ohri, her ne kadar ilk olarak 1385 yılında fethedilmiş olsa da, Türklerin

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, C.1, s. 168

³ Age, C.1, s. 171

⁴ Age, C.1, s. 175-176

Ohri'de kalıcı olarak yerleşmeleri ancak Fatih Sultan Mehmed'in 1464 yılında ikinci bir fethi ile gerçekleşmiştir.⁵ Makedonya'nın kuzeyinde bulunan Üsküp şehri, Osmanlı hâkimiyeti altına giren son şehirlerden bir tanesidir.⁶ Birinci Kosova meydan muharebesi esnasında şehit düşen Sultan I. Murad'dan sonra tahta geçen Yıldırım Bayezid, Sırp sınırında bulunan Üsküp ve havalisini Paşa Yiğit'e havale ederek Üsküp ile Niş arasında Türk ve Tatar muhacirlerini de yerleştirdi.⁷ Kesin olmamakla birlikte Üsküp'ün, 6 Ocak 1392 tarihinde Paşa Yiğit tarafından fethedildiği kabul edilmektedir.⁸ Üsküp'ün Osmanlılar tarafından nasıl fethedildiğiyle ilgili kaynaklarda farklı birkaç görüş vardır. Bazı kaynaklar Üsküp'ün kılıç ve savaşla fethedildiğini, bazıları ise şehrin Osmanlı komutanı Paşa Yiğit Bey'e savaşımsız teslim edildiğini belirtmektedir. Osmanlı tarihçilerinden İbn-i Kemâl ise yazdığı tarihinde şehrin silahla fethedildiğini belirtmektedir.⁹ Üsküp, fatihi Paşa Yiğit Bey tarafından Batı Anadolu'daki Saruhan bölgesinden getirtilen Türkmenlerin burada iskân edilmesiyle Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda en önemli bir 'uç şehri' haline gelmiştir.¹⁰ Nihayet II. Murad döneminde Ekim 1448'de yapılan İkinci Kosova Savaşında,¹¹ Türklerin Haçlıları yenmesiyle bütün Makedonya kesin olarak Osmanlı Devletinin hâkimiyeti altına girdi.

Bu fetihleri müteakip buralarda elde edilen topraklarda tımar ve zeamet teşkilatı yapıldı ve Türk nüfusunu arttırmak üzere Anadolu'nun muhtelif yerlerinden her tarafa Türk göçmenleri yerleştirildi; şehir ve kasabalarda cami, mescit, tekke, zaviye, türbe gibi dinî, medrese, mektep, darü'l-kurra, darü'l-hadis gibi ilmî ve darüşşifa, bimarhane gibi sağlık; köprü, dükkân, arasta, kervansaray, han, hamam, imaret ve bedesten gibi içtimaî müesseseler vücuda getirilmek suretiyle buralara Türk ve İslâm damgası vuruldu. Bu suretle bir buçuk asır içinde Balkan, dolayısıyla Makedonya şehir ve kasabaları buralardaki ilmî, içtimaî müesseseleriyle tam bir Türk ve Müslüman ülkesi oldu.¹²

⁵ Mehmet Zeki İbrahimgil, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ohri Sancağı", *Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, Nisan 2013, s. 111

⁶ Dragi Gjorgiev ve Daniela Nikolova, *Üsküp Osmanlı Darphanesi*, Makedonya Müzesi-Ulusal Tarih Kurumu Yayınları, Üsküp, 2008, s. 11

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Age*, C.1, s. 261

⁸ Mustafa Özer, *Üsküp'te Türk Mimarisi XIV-XIX Yüzyıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 14

⁹ Dragi Gjorgiev ve Daniela Nikolova, *age*, s. 13

¹⁰ Mustafa Özer, *age*, s. 14-15

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *age*, C.1, s. 446

¹² *Age*, C.1, s. 174, 180

3. Osmanlı Döneminde Makedonya’da Türk Kültürü

Kültür kavramı çok geniş bir kavram olmakla birlikte en kısa ifadeyle “*tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddî ve manevî değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların veya bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü*”¹³ şeklinde tanımlanabilir.

Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altına girdikten, günümüze kadarki tarihsel ve toplumsal gelişme süreci içinde Makedonya’da Türk-İslam kültürünün bütün maddî ve manevî değerlerin ifadesi olan ve aynı zamanda bu topraklarda söz konusu kültürün sonraki nesillere iletilmesini ve günümüze kadar ulaşmasını sağlayan birçok kültür eseri vücuda getirilmiştir. Burada daha çok XVII. yüzyıl kültür coğrafyasını yansıtan *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*’ndeki bilgilere dayanarak Makedonya’daki Türk kültür varlığına kısaca değinilecektir. Bütün bu kültür varlığını imar kültürü, sanat kültürü, yeme-içme kültürü, giyim-kuşam kültürü, bağ-bahçe kültürü gibi belli başlı başlıklar altında toplamak mümkündür.

3.1. İmar Kültürü

Osmanlılarda kurulacak veya imar ve iskânı arzu edilen bir şehrin yeni bir mahallesi veya semti genellikle bir vakıf eseri olan cami etrafında bulunan mektep, medrese, kütüphane, türbe, imaret, han, hamam, çeşme, aşhane ve meşruta binaları gibi yapıların oluşturduğu külliyelerle teşkil edilmekteydi.¹⁴ Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer yerlerinde olduğu gibi Makedonya’da da vücuda getirilen kültürel varlıkların başında dış görünüş itibariyle kültürün maddî varlıkları arasına giren fakat fonksiyonu itibariyle daha çok manevî ve sosyal kültür varlıkları kategorisine giren camiler, mescitler, tekkeler, zaviyeler, türbeler, konaklar, medreseler, mektepler, kütüphaneler, sanatkâr odaları, hanlar, kervansaraylar, bedestenler, imarethaneler, çarşılar, dükkânlar, köprüler, çeşmeler, sebiller vs. gibi eserler gelmektedir. Bunlar yalnızca ibadet yeri, öğretim merkezleri ya da fakir mutfağı oldukları için değil; fakat çevrelerinde başka toplantı ve değişik faaliyetlerin yapılmasına yarayacak bina ve yerlerin gelişmesine dolayısıyla da şehirlerin fizikî yapısına yön verdikleri için birer katalizör rolü oynamışlardır. Etrafında gelişen yapılarla bir yerleşim birimi meydana getiren ve böylece şehrin fizikî yapısının şekillenmesinde katkıda

¹³ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 1282

¹⁴ Mustafa Özer, *age*, s. 29

bulunan tekke ve zaviyeler, XVI. yüzyıldan sonra işlevlerini kaybederek birer mahalle mescidi haline dönüşmüşlerdir. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Balkan coğrafyasındaki diğer yerlerinde olduğu gibi Makedonya'daki şehirlerde de yukarıda genel hatları ile belirttiğimiz tabloyla karşılaşılmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Makedonya Millî Arşivi ve mahalli vakıf kuruluşlarında incelenebilen vakfiye ve defter kayıtlarından, Makedonya'da mimarî değeri olan 1.243 eserin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu eserlerin 818'i dinî, 151'i eğitim, 124'ü ticarî, 16'sı askerî, geriye kalan 134 tanesi ise köprü, çeşme, hamam ve imaret gibi sosyal yapılardır. Henüz incelenmemiş vakfiye ve vakıf kayıtları olabileceği ihtimali göz önüne alındığında verilen rakamların daha da artabileceğini düşünebiliriz. Dinî yapılardan 613'ü cami, 92'si mescit, 41'i zaviye, 40'ı türbe, 30'u tekke ve 2'si hânkâhtır. Eğitim amaçlı yapıların 86'sı mektep, 60'ı medrese ve 5'i kütüphanedir. Ticarî yapıların 120'si han ve kervansaray, 4'ü bedestendir. Askerî yapıların ise 12'si kule ve 4'ü kale olup sosyal amaçlı yapıların 103'ü çeşme, 30'u köprü ve 1'i su kemeridir.¹⁵

Bütün bu kültür eserlerinin, imar kültürü başlığı altında toplanması uygun görülmüştür. Dolayısıyla yukarıda da belirtildiği üzere aşağıdaki alt başlıklarda ağırlıklı olarak Evliyâ Çelebi'nin ve diğer bazı kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda imar kültürüne bağlı olarak Makedonya'da vücuda getirilen kültürel varlıklar hakkında bilgiler verilecektir.

3.1.1. Evler-Konutlar

Geleneksel Türk ailesinin yaşam kültürü ve törelerine uygun şekil ve plan özelliklerini gösteren, asırlarca Türk insanının ihtiyaçlarına cevap vermiş bir konut tipi olan Türk evi, Osmanlı devletinin kapsadığı sınırlar içinde eski anlatımla Anadolu ve Rumeli bölgelerinde yerleşmiş, gelişmiş ve 500 yıldan fazla bu topraklarda tutunarak bazı örnekleri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Gelişen Türk ev kültürü insanların sosyo-kültürel yapısına, yörenin iklimine, topografyasına, o yöredeki yerel yapı malzemesinin cinsine bağlı olarak da değişmiş ve gelişmiştir. Bu değişken coğrafi koşullar Türk insanının inanç ve değerleriyle birleşerek çeşitli yapısal farklılıklar oluşturmuştur. Bunlar bölgelere göre çeşitlilik göstermektedir.¹⁶

¹⁵ M. Zeki İbrahimgil ve Funda Naldan, "Balkan Ülkelerindeki Osmanlı Kültür Mirası Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar Sempozyum Bildirileri Kitabı*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014, s. 526-527

¹⁶ S. Gülçin Bozkurt Azezli, *19. YY'da Osmanlı Konut Mimarisinde İç Mekân Kurgusunun Safranbolu*

Türkler Balkanlara, dolayısıyla Makedonya'ya yerleştikten sonra kendi kültürlerine ve günün koşullarına uygun bir şekilde yüzyıllardır edindikleri deneyimlerini buralarda 'Türk evi' olarak nitelendirilen konut tipini yaratarak yaygınlaştırmışlardır.

Osmanlı döneminde Makedonya şehir ve kasabalarında yapılan ev ve konutlara dair ayrıntılı bilgiler verilmemesine rağmen bu ev ve konutların en önemli özelliği olarak kâgir yani taş, tuğla ve kerpiçten yapılmış, kiremitli, taş örtülü ve bağ-bahçeli 'müzeyyen' yani süslü olmalarıdır. Nitekim Evliyâ Çelebi, Üsküp'te 10 bin adet altı üstü kâgir yapı, kırmızı kiremitlerle örtülü süslü güzel ev;¹⁷ Manastır'da küçük büyük tümü kiremitli, tahtalı ve kâgir toplam 3000; İştîp'te¹⁸ bağ-bahçeli, kâgir, üstü başı mamur 2240 adet taş örtülü,¹⁹ Kratova'da²⁰ kaza içinde 800 adet kâgir yapı, altı üstü kırmızı kiremitli, bahçeli sulu;²¹ Ustrumca'da²² aynı şekilde kâgir yapı, üstleri kırmızı kiremitlerle örtülü 2040 adet büyük ve hepsi geniş bağ-bahçesi olan;²³ Ohri'de²⁴ 400 kiremitli, kâgir yapı, bağ-bahçe-

Evleri Örneğinde İrdelenmesi, İstanbul Kültür Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, Temmuz 2009, s. 4, 9

¹⁷ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Seyahatname*, V. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu), Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Dr. İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 288

¹⁸ İştîp, Kosova Vilayeti, Köstendil Sancağına bağlı bir nahiye idi. Zaman içinde gelişerek bir kaza merkezi haline geldi. Evlâd-ı Fâtihân ocaklarından Ofçabolu Yörüklerinin en yoğun yaşadığı yerlerdendir. 1566'da bu Yörük grubunun 97 ocak olduğu ve bunun 31 ocağının İştîp çevresinde bulunduğu görülmektedir. Ofçabolu Yörükleri, seferlerde Rumeli Ordusu'nun piyade kuvvetlerine katılırdı. (Bkz. Aydın Ayhan, *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 247)

¹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VI. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu), Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 61

²⁰ Bugün Makedonya sınırları içinde bulunan Kratova, Osmanlı döneminde Rumeli'de maden yataklarıyla ünlü bir şehirdi. Üsküp Vilayeti Köstendil Livası'na tabi bir kaza merkezi idi. Burada linyit kömürü, gümüş ve kurşun madenleri çıkarılıp işletilirdi. Çok kaliteli gümüş çıkarılan Kratova'da Darphane Eminliği'ne bağlı bir de darphane bulunuyordu. (Bkz. Aydın Aydın, age, s. 290)

²¹ Evliya Çelebi, age, V. Kitap, s. 294

²² Ustrumca, Selanik Vilayeti Köstendil Livası'na bağlı bir kaza merkezi idi. Tarih içinde Manastır Livası'na da bağlanmış ve 1800'lü yılların sonlarında müstakil bir vilayet merkezi olmuştur. (Bkz. Aydın Aydın, age, s. 456)

²³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VIII. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu), Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankof, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 330

²⁴ Ohri, Osmanlı döneminde Manastır eyaletinin kaza merkezlerindendi. Tarih boyunca çeşitli idari teşkilatlanmalar içinde, bazen Sancak merkezi, bazen kaza merkezi olan Ohri, Osmanlı Devleti'nin Rumeli Eyaleti'ndeki liva ve sancaklarından birisidir. (Bkz. Aydın Aydın, age, s. 322)

li;²⁵ Resne'de²⁶ toplam 180 kiremitli, mamur bahçeli²⁷; Radovište'de²⁸ 300 kiremitli, çoğu ahşap, bahçeli;²⁹ Valandova'da 150 kiremitli, ahşap, sazla örtülü; Köprülü (Veles)'de³⁰ 1000 adet taş örtülü bağırsız bahçesiz;³¹ Pirlpe'de³² 1000 adet kâgir, geniş bahçeli;³³ Kumanova'da³⁴ kiremit örtülü, bahçeli 600,³⁵ Demir Hisar'da³⁶ ahşap, üstleri kırmızı kiremitlerle örtülü kâgir bina, mamur 1600³⁷ adet ev olduğunu belirtir.

3.1.2. Camiler

Osmanlılarda kurulacak veya imar ve iskânı arzu edilen bir şehrin yeni bir mahallesi veya semti genellikle bir vakıf eseri olan cami etrafında oluşturulurdu. Dolayısıyla camilerin Osmanlı toplumunun sosyal ve kültür hayatının merkezinde yer aldığını ve bu bakımdan müstesna bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekir. Mahalleler genelde adlarını camilerinden almakta, medreseler, mektepler, bedestenler, hanlar, hamamlar, kahvehaneler vs. gibi sosyal ve ticarî hayatın diğer önemli yapıları caminin etrafında yer alırdı. Bu sebeptendir ki Osmanlı İmparatorluğu'nu diğer şehir ve kasabalarında olduğu gibi Makedonya şehir ve kasabalarında da camilerin yapımına ayrı bir önem verildiğini ve buralarda çok sayıda caminin yapıldığını görüyoruz.

²⁵ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 323

²⁶ Resne, Osmanlı döneminde Manastır Vilayeti, Ohri Sancağına bağlı büyük bir kaza merkeziydi. Tarihte; İttihad ve Terakki Fırkası adına Sultan Abdülhamid yönetimine karşı birliği ile dağa çıkan Kolağası yüzbaşı Resneli Niyazi Bey ile tanınmıştır. (Bkz. Ayhan Aydın, *age*, s. 365)

²⁷ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 325

²⁸ Radovište, Niş Eyaleti Köstendil Kaymakamlığına bağlı kaza merkezi idi. Yapılan idari bir değişiklikle Kosova Vilayeti Üsküp Sancağı'nın bir kazası haline getirildiği de görülen Radovište halkının büyük bir kısmı "Evlâd-ı Fâtihân"dır. (Bkz. Ayhan Aydın, *age*, s. 359)

²⁹ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 327

³⁰ Köprülü, Osmanlı döneminde Üsküp Vilayeti Manastır Sancağına bağlı bir kaza merkezi olup asını Fatih Sultan Mehmed tarafından Vardar nehri üzerine yaptırmış olduğu köprüden alır. Bugünkü adı Veles'tir. (Bkz. Ayhan Aydın, *age*, s. 278)

³¹ Evliya Çelebi, *age*, V. Kitap, s. 298

³² Bugün Makedonya'nın sınırları içinde bulunan Pirlpe, Osmanlı Ordu merkezlerinden birisiydi. 1639'da Üsküp'e bağlı olan Pirlpe, 1669'da Paşa Sancağına bağlanmıştı. 1854'de Manastır Vilayetine bağlanan Pirlpe Atike Sultan "has"larındandı. (Bkz. Ayhan Aydın, *age*, s. 334)

³³ Evliya Çelebi, *age*, V. Kitap, s. 298

³⁴ Kumanova, Makedonya'nın kuzeyinde Prizren Sancağına bağlı bir kaza merkezi idi. Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa içlerine akınlar yaparak gelen, Kıpçak Türklerinden Kumanlar tarafından kurulduğu düşünülmektedir. (Bkz. Ayhan Aydın, *age*, s. 292)

³⁵ Evliya Çelebi, *age*, V. Kitap, s. 293

³⁶ Demir Hisar, bugün Makedonya'da hâlen aynı adı taşımakta olan bir kent olup Osmanlı döneminde Selanik Vilayetinin Serez Kaymakamlığına bağlı bir kaza idi. (Bkz. Ayhan Aydın, *age*, s. 153)

³⁷ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 61

Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgilere XVII. yüzyılda Üsküp'te 45'i cuma namazının da kılındığı, büyük küçük tekke ve mescitleriyle birlikte toplam 120 cami vardır ki en meşhurları saat kulesi dibinde Hünkâr (Sultan Murat) Camii; aşağı şehir içinde Yıldırım Beyazıt Han'ın damadı Vezir Yahya Paşa yapısı, gök kubbesini andıran yüksek kubbesi İstanbul'daki Ayasofya kubbesine benzeyen, yüksek minaresi Niksar şehrindeki Mihaî Gazi caminin minaresine benzeyen, büyük haremının (avlusunun) tam ortasında çınar ve servi ağaçlarının gölgesinde yuvarlak, tam bir sanat eseri, gözleri kamaştıran mermerden bir havuzu bulunan Yahya Paşa Camii; Vardar nehri köprüsü karşısında Karlızade Camii; Kale önünde Koca Mustafa Paşa Camii; (bugün bitpazarının bitişiğinde bulunan) Gazi İshak yapısı, aydınlık olan Alaca Camii ve İsa Bey Camii selatin camilerini andıran büyük camilerdir; mescidlerden ise İsa Bey Mescidi, İshak Bey ve Kepenekçiler Mescidi en meşhurlarıdır.³⁸ Bunlardan başka Muradiye (İbni Şahin Camii), Müezzîn Müslîhuddin Efendi Camii, Kocanlı Koca Mehmed Paşa Camii, Kebir Mehmed Çelebi, Sinan Paşa Camii, Beyhan Sultan Camii, Sultan Alaeddin Camii, Hayreddin Camii, Vasad Camii, Abdüllatif Camii, Canbeşezade Camii, Müezzîn Hoca Camii, Hacı Ömer Ağa Camii, Hacı Hüsrev Camii, Hacı Bekir Mescidi, İsmail Voyvoda Mescidi de kaynaklarda adları zikredilen Üsküp cami ve mescitleridir.³⁹

Manastır'da ise, 70 cami vardır ki en meşhurları ve cemaati çok olanları köprü başındaki İshak Efendi Camii, çarşı içinde Mahmud Efendi Camii, gayet sanatlı olan Gazi Haydar Camii, Çıkrıkçılar içinde Hacı Bey Camii ve Bedesten yanında Çavuş Camiidir.⁴⁰ Bunların dışında kaynaklarda Manastır'daki 13 cami ve 5 mescidin adları da geçmektedir ki bunlar Cami-i Atik (1434-35 arasında inşa edildi), Müftü Camii, Yeni Cami, Koca Kadı Camii, Hatuniye Camii, Davut Paşa Camii, Ömer Ağa Camii, Sungur Çavuş Bey Camii, Burak camii, İskender Bey camii, Emir Bey camii, Balî Voyvoda camii, Ali Paşa camii, Burgucu Mescidi, Hacı Doğan Mescidi, Karacabey Mescidi, Mısırlı Hoca Mescidi, Atmaca Bey Mescidi'dir.⁴¹

İştîp'te 24 cami ve 24 mescid olmak üzere toplam 48 ibadethane vardır ki içinde Cuma namazı kılınan selatin olan kale altında İkiyürekli Ali Bey tarafından fetih zamanında kiliseden camiye dönüştürülmüş eski, kü-

³⁸ *Age*, V. Kitap, s. 289

³⁹ Aydın Ayhan, s. 459-460

⁴⁰ Evliya Çelebi, *age*, V. Kitap, s. 299

⁴¹ Aydın Ayhan, *age*, s. 300

çük kubbeli ve alçak minareli Fethiye Camii; Orta Cami de denilen, cemaati çok, ahşap yapı, dört köşeli, süslü-sanatlı kubbesi, şehirde kâgir uzun minareli tek cami olan Birinci Sultan Murat Han Camii en meşhurlarıdır; sonra adları bilinen tepe başında bulunan, kurşunlu kâgir minareli ve sanat eseri olan Hüsameddin veya Hüsam Paşa Camii, süslü olan Adlî Efendi Camii, salihler ocağı olduğu söylenen Şhreküstü Camii, fakirler ocağı Aşağı Tekke Camii, ruhaniyetli Ahmed Paşa Camii, gayet ferah ve cemaati çok olan Kadın Ana Camiidir. Mescidlerden ise çarşı içinde cemaati çok olan Arasta Mescidi ve Tabahâne Mescidi, Hâniçi Mescidi, Ortamescid, Sücâh Mescidi, Karakadı Mescidi ve Sinân Bey Mescididir,⁴² bunlardan başka Cami-i Cedid veya Selimiye Camii de kaynaklarda İştîp camileri arasında zikredilmektedir.⁴³

Evliya Çelebi'nin kayıtlarına göre Kratova'da 21 adet cami vardır⁴⁴ ki kaynaklarda bu camilerden bazılarının isimleri Gazi Sultan Murad camii, Fethiye camii, Sultan Osman camii, Sultan Mehmed camii, Mustafa Bey camii, Karagöz Bey camii, Hacı Kemal Bey camii olarak zikredilmektedir.⁴⁵

Ohri'de yukarı kale içinde Hristiyan mahallesinde ve aşağı göl kenarında bulunan Paşa Sarayı içindeki 3 ve Müslüman mahallelerinde hepsi kırmızı kiremitle örtülü ve horâsânî kireçle boyalı 17, toplamda 20 adet cami ve her biri cami büyüklüğünde ve kendi vakıfları ve hizmetçileri bulunan 17 adet mescit olmak üzere toplam 37 ibadethane vardır ki bunlardan Paşa Sarayı dibinde, göl kenarında bulunan, aynı zamanda fetih camii olan yani kiliseden camiye dönüştürülen ve benzerine ancak Selanik, Karadeniz sahilinde Trabzon'da ve İstanbul'da (Küçük Ayasofya gibi) rastlanabildiği söylenen, fakat o dönemde (XVII. yüzyılda) Hristiyan mahallesinde bulunup cemaati az olduğu ve ancak haftada bir Cuma namazlarında açıldığı için sanat eseri pirinçten yapılma kapıları, sadefkârî pencere kanatları bozulmaya başlamış, gayet ulu olan Büyük Ayasofya Camii ve yukarı kale önünde yüksek bir yerde bulunan kurşunlu, tahta kubbe örtülü, kâgir bir minareli, sonradan sağ tarafında ilave edilen minareyle çifte minareli camiye dönüşen Ohrizade veya diğer adı Hünkâr Camii⁴⁶

⁴² Evliya Çelebi, *age*, VI. Kitap, s. 62

⁴³ Aydın Ayhan, *age*, s. 248

⁴⁴ Evliya Çelebi, *age*, V. Kitap, s. 294

⁴⁵ Aydın Ayhan, *age*, s. 292

⁴⁶ Evliya Çelebi, *Age*, VIII. Kitap, s. 322. Evliyâ Çelebi'nin anlattığına göre Ohrizâde camii ilk önce Ohrizadeler tarafından tek minareli bir cami olarak yaptırılmışken, Sultan Yıldırım Beyâzıt Hân bir keresinde bir gazaya giderken Ohri'den geçtiğinde camiye çok beğendiğini söyleyince yanında bulunan Ohrizâde "*Hudâ kabûl eyleye, sevâbı ve binâsı pâdişâhuma hibe olsun*" deyince, bu söz Sultan'ın

en büyükleri ve meşhurlarıdır. Bunlardan başka cemaati çok olan, laci-vert renkli has kurşunla kaplı, dört köşe tahta kubbeli, eski görülmemiş bir tarz minareye sahip olan Hacı Kasım Camii; ferah ve aydınlık olan Sultan Süleyman yapısı Tekke Camii; eski tarz olan Kuloğlu camii; yine eski bir cami olan Haydar Paşa Camii; aydınlık olan Zülmiyye Camii; Hacı Hamza Camii de meşhur camilerdendir; mescidlerden ise, İskender Bey Mescidi, Yunus Voyvoda Mescidi, Küçi Bey Mescidi, Emir Mahmud Mescidi, Çarşı Mescidi, Çınarlı Mescid, Kara Hoca Mescidi en meşhurlarıdır.⁴⁷ Bunların dışında Sultan Murad Han Camii, Mesih Bey Mescidi, Hacı Çelebi Camii, Manastır Camii, Hacı Hüseyin Camii, Karabey Camii, Zeynelabidin Paşa Camii de bazı kaynaklarda Ohri'de bulunan cami ve mescidler arasında zikredilmektedir.⁴⁸

Resne'de *Seyahatname*'de adları geçen çarşı içinde kiremitli, kâgir minareli ve haremde bir mektebi bulunan Manastır Şehirli Ramazan Bey Camii ve Hacı Murad adında yalnızca 2 caminin⁴⁹ dışında başka kaynaklarda Eski Cami, Kılınç Ağa Camii, Reşadiye Camii, Sultan Camii, Çarşı Mescidi gibi cami ve mescidlerin de adları zikredilmektedir.⁵⁰

Radovişte'de 5 cami, 2 mescid olmak üzere toplam 7 adet ibadethane;⁵¹ Valandova'da 1 cami ve 1 mescid⁵² olduğu bilgisi verilmektedir. Bunlardan birinin adı kaynaklarda Erdoğdu İbrahim Bey Camii olarak geçmektedir.⁵³

Pirlepe'de Evliyâ Çelebi'nin adlarını verdiği (çarşı içinde ahşap olan Alaybey Camii ile Arslan Paşa Camii) 2 adet cami ve mahalle mescitlerinin⁵⁴ dışında bazı kaynaklarda Hüsam Dede Camii, Mezid Bey Camii, Nasuh Dede Camii, Osman Bey Camii, Sultan Mehmed Han Camii, Çarşı Camii, Ak Mescid, Asım Ali Mescidi gibi 6 cami ve 2 mescidin daha adı zikredilmektedir.⁵⁵

hoşuna gider ve derhal caminin sağ tarafına bir yüksek minarenin daha yapılmasını emreder, böylece cami tek minareli iken çifte minareli olmuş ve Ohrizade tarafından sevabı ve yapısı Sultan'a hibe edildiğinden aynı zamanda Hünkâr camii olarak da zikredilmeye başlamış.

⁴⁷ Evliya Çelebi *age*, VIII. Kitap, s. 323

⁴⁸ Aydın Ayhan, *age*, s. 325

⁴⁹ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 325

⁵⁰ Aydın Ayhan, *age*, s. 367

⁵¹ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 327

⁵² *Age*, VIII. Kitap, s. 328

⁵³ Aydın Ayhan, *age*, s. 360

⁵⁴ Evliya Çelebi, *age*, V. Kitap, s. 298-299

⁵⁵ Aydın Ayhan, *age*, s. 337

Ustrumca'daki camilerin sayısıyla ilgili bilgi verilmemesine rağmen Evliyâ Çelebi'de Tekke camiinin adı zikredilmekte, bundan başka mahalle mescidleriyle tekkelerin de bulunduğu bilgisi verilmektedir.⁵⁶ Ustrumca'da bulunan fakat adı başka kaynaklarda geçen bir cami de Cami-i Evsad'dır.⁵⁷

Seyahatname'de genel olarak Demirhisar'da camilerin olduğu bilgisi verilirken⁵⁸ diğer bazı kaynaklarda bu camilerin adları Sultan Murad Han Camii, Kamerşah Sultan Camii, Çarşı Camii, Karataş Camii, Koca Mustafa Paşa Camii olarak verilmektedir.⁵⁹

Bugün Makedonya'nın küçük bir kasabası olan, Osmanlılar döneminde Debre-i Bâlâ ve Debre-i Zîr (Yukarı ve Aşağı Debre) veya ikisini birden ifade eden Debreteyn (İki Debre) olarak adlandırılan Debre'de de 11'i kasabanın merkezinde -Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Camii, Hasan Paşa Camii, Sultan Mahmud Camii, İsmail Beşe Camii, Bayram Bey Camii, Tekke Camii, Derviş Mustafa Camii, Yeni Cami, Hacı İbrahim Camii, Fatih Sultan'ın yaptırttığı Kandilli Camii, Kara Mustafa Paşa Camii- ve 3'ü köylerinde -Boruyan'da Hüsrev Bey Camii, Kocacık'ta Fatih Camii, Rohonik'te Fatih Camii- olmak üzere toplam 14 cami inşa edilmiştir.⁶⁰

Kaynaklarda Kalkandelen'de (Tetova'da) 13 caminin⁶¹ olduğu bilgisi verilir ki bunlardan tam bir sanat eseri olan ve 1438'de yapıldığı söylenen Alaca camii günümüzde de ayakta olup hizmet vermektedir. Bugün Makedonya'daki Türk nüfusunun önemli bir bölümünün yaşadığı Gostivar'ın⁶² Osmanlılar dönemindeki camilerin durumuyla ilgili kaynaklarda tam bir bilgiye rastlanmamakla beraber kimi kaynaklarda zikredilen Cam-i Atîk Mahallesi, Cami-i Cedîd Mahallesi gibi mahalle isimlerinden bu dönemde bu küçük kabada en az 2 adet caminin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶³ Bazı kaynaklarda yer alan bilgilere göre Gevgeli (Gevgili)'de⁶⁴ de Osmanlı dö-

⁵⁶ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 330

⁵⁷ Aydın Ayhan, *age*, s. 456

⁵⁸ Evliya Çelebi, *age*, VIII. Kitap, s. 62

⁵⁹ Aydın Ayhan, *age*, s. 154

⁶⁰ *Age*, s. 145-146

⁶¹ *Age*, s. 252

⁶² 1721'de Üsküp Sancağı Prilepe Nahiyesi'ne bağlı bir köy olarak gözüken Gostivar, 1761 yılına geldiğinde, Üsküp Sancağı Kalkandelen Kazası'na bağlı bir kasaba olmuştur. Gostivar zaman içinde daha da gelişerek 1797'de kaza merkezi haline gelmiştir. Daha sonra beklenen gelişmeyi gösteremeyen Gostivar, yeniden nahiye statüsüne indirilmiştir. Gostivar ancak 1903'de kaza merkezi haline getirilmiş, müdürlük makamı da kaymakamlığa tebdil edilmiştir. (*Age*, s. 192)

⁶³ *Age*, s. 192

⁶⁴ Gevgeli (Gevgili), Osmanlı döneminde Silistre Sancağı Prevadi Nahiyesi köylerinden iken, buradaki

neminde İbrahim Ağa Camii, Kale Camii, Çarşıiçi Camii, Medrese Mescidi, Mehmed Çelebi camii adlarında 5 adet cami ve mescid bulunuyordu.⁶⁵ Ayrıca Struga'da XIV. veya XV. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen Mustafa Kebir Çelebi, Kırçova'da Çarşı Camii olarak bilinen Sultan Bayezid gibi camiler bugün de ayakta olup hizmet veren camilerdendir.

3.1.3. Tekke, Zâviye ve Hânkâhlar

Değişik zamanlarda ve değişik coğrafyalarda 'zâviye', 'hankah', 'dergâh', 'ribât', 'âsitâne', 'buk'a', 'imaret', 'düveyre', 'savmaa', 'mihrap', 'tevhidhâne', 'harâbat' gibi isimlerle anılmış olan tekkeler, daha ziyade toplumun mânevî ve ahlâkî açıdan eğitilmesine yönelik esaslar üzerinde yoğunlaşan, dolayısıyla mânevî, sosyal ve kültürel birçok hizmeti kendi çatıları altında yürüten kurumlar olup Osmanlı İmparatorluğunun hemen hemen her yerinde kurulup faaliyet göstermişlerdir.⁶⁶ Hânkâhlar da fonksiyon itibarıyla tekkelerin benzeri yapılar olup dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazen inzivaya çekildikleri mekânlardır. Hânkâhlar aynı zamanda yemek yenilen ve sofralar kurulan yerler olarak tarif edilmektedir. Osmanlı döneminde tasavvuf eğitiminin yanı sıra başta tefsir, hadis, fıkıh, akaid, Arapça olmak üzere hânkâhlarda çeşitli konularda dersler verilir, kitap yazılır, yazılan eserler çoğaltılırdı; bu arada dinî musikiye önem verilir, şiir ve ilâhiler okunur, semâ yapılırdı.⁶⁷

Kısacası tekke ve hânkâhlar hem dinî hem de sosyal fonksiyonu olan yapılar olarak Osmanlı toplum yapısında çok önemli bir yere sahip olup Osmanlı döneminde Makedonya'nın çeşitli şehir ve kasabalarında birçok tekkenin yapıldığı görülmektedir.

Seyahatname'ye göre 17. yüzyılda Üsküp'te 20 adet tekke vardır ki adları bilinen ve en meşhurları daha önce bir paşanın hânedânı iken Melek Ahmet Paşa'nın talimatıyla âsitâneye dönüştürülen Mevlevîhane, Lokman Hekim Tekkesi ile Meddah Baba Tekkesi,⁶⁸ Şeyh Vefâ Tekkesi ve Şeyh Azmî Efendi Tekkesidir. Üsküp'te adları kaynaklarda geçen zaviyeler

menzil sayesinde gittikçe gelişerek, Selanik Sancağına bağlı bir nahiye, daha sonra da Avradhisar Kazası'na bağlı nahiye oldu. Ordu-yı Hümâyûn'un sefer yolu üzerinde bir menzil olması, Ordu beygirleri ve mîrî mandaların burada da kışlaması, Gevgili'nin zaman içinde gelişmesini sağlamıştır. Anadoludaki büyük Türkmen aşiretlerinden Tacirli aşiretinin büyük oymaklarından birisinin adının "Gevgili" olması, burayı kuran halkın, bu oymaktan olabileceğini düşündürmektedir. (Age, s. 191)

⁶⁵ Age, s. 191

⁶⁶ Mustafa Kara, "Tekke", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.40, s. 368

⁶⁷ Süleyman Uludağ, "Hânkâh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.16, s. 42-43

⁶⁸ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 289-290

olarak ise, Hacı Ömer Ağa Zaviyesi, Hacı Hüsrev Zaviyesi, Sersem Baba Sultan Zaviyesi ve Ali Baba Zaviyesi gibi zaviyeler zikredilebilir. Kaynaklarda Üsküp'te bulunduğu belirtilen hânkâh olarak da Kocanikli Mehmed Paşa Hânkâhını zikretmek mümkündür.⁶⁹

Seyahatname'de Manastır'da bulunan tekke ve zaviyeler hakkında bilgi verilmese de diğer bazı kaynaklarda burada bulunan 2 tekke ve 1 zaviyenin adı verilmektedir ki bunlar Şeyh Mehmed Halife Zaviyesi, Halvetiye Tekkesi ve Kanatlar köyünde bulunan Bektaşî Kır Tekkesi'dir.⁷⁰

İştîp'te toplam 7 adet ehl-i tarik hânkâh veya tekke vardır ki adları zikredilen ve meşhur olanları Bayramiye Tarikatının Sofyalı Bali Efendi Tekkesi, Adlî Efendi Tekkesi, Emir Çelebi Sultan Tekkesi, Yukarı ve Aşağı Tekke, Kadın Ana Tekkesi ve Oluk Mahallesi Tekkesidir.⁷¹

Radovişte'de 1 adet tekke ve 1 adet hânkâh,⁷² Resne'de 1 adet,⁷³ Köprülü'de 1 adet tekke,⁷⁴ Pirlepe'de 1 adet⁷⁵ tekke vardır. Kratova'da sayısı ve adları belirtilemese de tekkelerin olduğu bilgisi verilir.⁷⁶ Ohri'deki tekkelerin varlığı hakkında bilgi verilmese de Tekke mahallesinden sözü edildiğine göre⁷⁷ o dönemde Ohri'de de en az bir tekkenin bulunduğu anlaşılmaktadır ki bu tekke, bir Halvetiye tekkesi olup bugün de ayakta olup hizmet vermektedir.

Bunların yanı sıra Ustrumca⁷⁸ ve Kratova'da⁷⁹ sayıları ve adları zikredilmemekle birlikte tekkelerin olduğu bilgisi verilmektedir. *Seyahatname*'de Demirhisar'da tekke ve zaviyelerin olduğu bilgisi sayısı ve isimleri belirtilmeden verilirken⁸⁰ bazı kaynaklarda burada 2 tekke ve 4 zaviyenin olduğu belirtilmekte ve isimleri Kande Tekkesi, Halvetiye Tekkesi, Gey-

⁶⁹ Aydın Ayhan, *Age*, s. 460

⁷⁰ *Age*, s. 302

⁷¹ *Age*, VI. Kitap, s. 62

⁷² *Age*, VIII. Kitap, s. 327

⁷³ *Age*, VIII. Kitap, s. 325

⁷⁴ *Age*, V. Kitap, s. 298

⁷⁵ *Age*, V. Kitap, s. 299

⁷⁶ *Age*, V. Kitap, s. 294

⁷⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

⁷⁸ *Age*, VIII. Kitap, s. 330

⁷⁹ *Age*, V. Kitap, s. 294

⁸⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 62

van Ağa Zaviyesi, Ali Baba Zaviyesi, Şid Efendi Zaviyesi, İlyas oğlu Hacı Mehmed Efendi Zaviyesi olarak verilmektedir.⁸¹ Debre’de de kaynaklarda belirtildiğine göre Halvetiye Dergâhı, Hüseyin Baba Dergâhı, Hamidiye Bektaşî Tekkesi, Kâdirî Tekkesi, Kılıç Baba veya Fatih Baba Tekkesi, Kurt Baba veya Şeyh Şücâ Zaviyesi gibi tekke ve zaviyeler mevcutmuş.⁸² Pırlepe’nin Kanatlar köyünde ise, Bektaşî Tekkesi olduğu belirtilmektedir.⁸³ Bunların yanı sıra *Seyahatname*’de geçmemekle birlikte 1538 yılında yapıldığı bilinen ve günümüze kadar ayakta kalan Harabatî Baba veya diğer adıyla Sersem Ali Baba Dergâhı olarak da tanınan Kalkandelen’deki, Struga’daki, Kırçova’da üçü de Halvetî olan ve günümüzde de ayakta kalıp hizmet veren tekkeler de vardır.

3.1.4. Mektepler

Karahanlılar ve Selçuklular’da mekteplere “sıbyan mektebi” denildiği ve Osmanlılarda da bu ismin kullanıldığı belirtilir. Osmanlılar zamanla bu tip mektepleri “dârü’tta’lîm, dârü’l-ilm, muallimhâne, mahalle mektebi, taş mektep, mekteb-i ibtidâiyye” gibi adlarla da anmışlardır. Bu mekteplerin hocalarına “muallim”, yardımcılarına “kalfa” (halife) denilmiştir. Osmanlılarda XIX. yüzyılda mektep kelimesi bütün öğretim kurumlarını içine alacak bir genişlik kazanmış, hatta fakültelerin adında bile yer almıştır. Osmanlılarda çocuklara temel eğitimin verildiği yer olan mekteplerin hepsinin ilk dönemlerden itibaren özel bir binaya sahip olmadığı şüphesizdir; genellikle hocalar mahallenin mescidinde bir ders halkası kurarlardı. Ancak erken sayılabilecek bir devirde camilerin yanında müstakil mekteplerin yapıldığını söylemek mümkündür. Çocuklar mektepte okuma yazma öğrendikten ve Kur’an’ı hatmettikten sonra daha ileri seviye derslerine mescitlerde devam ederlerdi.⁸⁴

Evliyâ Çelebi’nin verdiği bilgilere göre Üsküp’te her biri bir caminin yanında yer alan 70 mektep içinden meşhurları Koca Mustafa Paşa Mektebidir.⁸⁵ Bundan başka, Alaaddin Mektebi, Gazi Yahya Paşa Mektebi ve Kayma Hatun Mektebi de kaynaklarda adları geçen Üsküp mekteplerindedir.⁸⁶ İştîp’te 11 adet sıbyan mektebi içinden meşhurları Kara Kadı

⁸¹ Aydın Ayhan, *Age*, s. 154

⁸² *Age*, s. 146

⁸³ *Age*, s. 337

⁸⁴ Cahit Baltacı, “Mektep-Osmanlılarda Mektep”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.29, s. 5-6

⁸⁵ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 289

⁸⁶ Aydın Ayhan, *Age*, s. 460

Mektebi, Cuma Mahallesi Mektebi ve Sinan Bey Mektebidir.⁸⁷ Ohri'de 7 adet sıbyan mektebi içinden meşhurları Ohri'zâde ve Ağa mektepleridir.⁸⁸ Ustrumca'da 6 adet sıbyan mektebi,⁸⁹ Resne'de 1 adet,⁹⁰ Radovişte'de 1 adet⁹¹ Şeyhî Ali Mektebi,⁹² Köprülü'de 1 adet,⁹³ Pirlepe'de 1 adet⁹⁴ mektep vardır. Kratova'da sayısı belirtilmese de *Seyahatname*'de sıbyan mekteplerinin varlığından bahsedilmektedir.⁹⁵ *Seyahatname*'de Manastır'ın mektepleri ile ilgili bilgi verilmemekle birlikte diğer bazı kaynaklar Manastır'da bulunan Pirî Bey Sıbyan Mektebi'nden bahsetmektedir.⁹⁶ Kaynaklarda Debre'de de 1 adet mektebin bulunduğu bilgisi verilmektedir.⁹⁷ Diğer şehirlerin mektep sayılarıyla ilgili bilgi verilmemiş olmamakla birlikte bu şehirlerde de mekteplerin var olduğu muhakkaktır.

3.1.5. Medreseler

İslâm eğitim sisteminin temel kurumu olan medrese Osmanlılar döneminde fizikî şartları, mimarî özellikleri, programı ve temsil ettiği zihniyetle önemli gelişmeler göstermiştir. Medrese bu dönemde sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksek okul ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslâmî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşır. Osmanlılarda yeni fethedilen yerleşim birimlerine medrese inşası da yerleşmiş bir âdetti. Osmanlı idaresine giren yerlerde medrese teşkili sadece eğitim amacına değil İslâm dininin ve kültürünün yaygınlaşmasına, devlet, aydın ve halk uzlaşmasının teminine ve yönetimin toplumlara benimsetilmesine de yardımcı oluyordu. Özellikle Balkan şehirlerinde medreselerin kurulmasına önem verildi.⁹⁸ Dolayısıyla Osmanlı dönemi boyunca Makedonya'nın çeşitli şehir ve kasabalarında da birçok medresenin inşa edildiği görülmektedir.

⁸⁷ Evliya Çelebi, *Age*, VI. Kitap, s. 62

⁸⁸ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

⁸⁹ *Age*, VIII. Kitap, s. 330

⁹⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 325

⁹¹ *Age*, VIII. Kitap, s. 327

⁹² Aydın Ayhan, *Age*, s. 360

⁹³ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 298

⁹⁴ *Age*, V. Kitap, s. 299

⁹⁵ *Age*, V. Kitap, s. 294

⁹⁶ Aydın Ayhan, *Age*, s. 302

⁹⁷ *Age*, s. 146

⁹⁸ Mehmet İpşirli, "Medrese-Osmanlı Dönemi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.28, s. 327-328

Seyahatnâme'deki bilgilere göre Üsküp'te çok sayıda medrese olup en meşhurları Sultan Murad Han Camii Medresesi, Yahya Paşa Medresesi, İshak Paşa Medresesi, İsa Paşa Medresesi, Mustafa Paşa Medresesi, Karlızade Medresesi ve Baba Lokman Medresesi⁹⁹ ve Hacı Davud Ağa Medresesidir.¹⁰⁰ Üsküp'ten başka Manastır'da 9 adet medrese içinde Dülbend Kadı Medresesi en büyüğüdür.¹⁰¹ Bunun yanı sıra diğer kaynaklarda Manastır'da bulunan ve adı zikredilen Hacı Bey Medresesi de vardır.¹⁰² İştîp'te Murad Han camii önünde hadis okutulan Muradiye adında 1 medrese¹⁰³; Ohri'de adları zikredilen 2 adet – göl kenarında Hacı Kasım Camiinin solunda yol aşağısında bulunan, haremî (iç avlusu) etrafında çok sayıda hücre, ders-i ammi ve talebesi olduğu söylenen Eski Siyavuş Paşa Medresesi ve Süleymân Han yapısı Tekke Medresesi'nin yanı sıra birçok zaviye medresesinin olduğu bilgisi verilir.¹⁰⁴ Resne'de 1 adet.¹⁰⁵ Köprülü'de 1 adet;¹⁰⁶ Pirlepe'de Evliya Çelebi'de adı zikredilmeyen 1 adet medresenin¹⁰⁷ dışında bazı kaynaklarda adları Mîr-i Âlem Yusuf Ağa Medresesi ve Debbağhâne Medresesi olarak verilen 2 adet medrese daha vardır.¹⁰⁸ Kratova'daki medrese sayısı belirtilmese de burada da medresenin olduğu bilgisi verilmektedir.¹⁰⁹ Aynı şekilde Ustrumca'da da medrese sayısı belirtilmemekle birlikte birçok sayıda medresenin olduğu bilgisi mevcuttur.¹¹⁰ Bazı kaynaklar Radovişte'de de Şeyhî Ali Efendi Medresesi adında 1 adet medresenin bulunduğunu belirtmektedirler.¹¹¹ Yine kaynaklarda, Demir Hisar'da da Abdullah bin Emin Ağa Medresesi adında 1 adet medresenin bulunduğu bilgisi verilmektedir.¹¹²

⁹⁹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 289

¹⁰⁰ Aydın Ayhan, *Age*, s. 460

¹⁰¹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 299

¹⁰² Aydın Ayhan, *Age*, s. 302

¹⁰³ Evliya Çelebi, *Age*, VI. Kitap, s. 62

¹⁰⁴ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

¹⁰⁵ *Age*, VIII. Kitap, s. 325

¹⁰⁶ *Age*, V. Kitap, s. 298

¹⁰⁷ *Age*, V. Kitap, s. 299

¹⁰⁸ Aydın Ayhan, *Age*, s. 337

¹⁰⁹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 294

¹¹⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 330

¹¹¹ Aydın Ayhan, *Age*, s. 360

¹¹² *Age*, s. 154

3.1.6. Dâru'l-Kurrâlar

Dâru'l-kur'ân ve dâru'l-huffâz adı da verilen dâru'l-kurrâlar, Kur'an-ı Kerim'in öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği ve kıraat vecihlerinin talim ettirildiği mektepler veya Kur'ân ihtisas medreseleri olup¹¹³ Osmanlı İmparatorluğunun her tarafında olduğu gibi Makedonya'nın bazı şehir ve kasabalarında da birçok dâru'l-kurrânın mevcut olduğu görülmektedir.

Gezdiği yerlerdeki dâru'l-kurrâları tespit edip bazı önemli özelliklerini aktaran Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgiye o dönemde Üsküp'te 9¹¹⁴ ve Ohri'de 1 adet¹¹⁵ daru'l-kurrâ vardır. Evliyâ Çelebi buradaki daru'l-kurrâlar hakkında bilgi verirken aynı zamanda bu iki şehirdeki Kur'an eğitimi ve şehir insanlarının konuyla ilgili bazı özelliklerine de dikkat çekmektedir. Meselâ Üsküp'teki daru'l-kurrâlar hakkında bilgi verirken bunların ayrı kubbeleri olan kurrâlar olmadığını, ayrıca bütün selatin camilerinde kurra şeyhlerinin yani Kur'an muallimlerinin olduğunu fakat Hıfz kıraatından başka Seb'a, Aşere ve Takrîb kıratlarının okutulmadığını, ayrıca Üsküp halkının o dönemde hafızlığa meraklı olmadığını ve Üsküp'te hafızların bulunmadığını da ilave eder.¹¹⁶ Ohri'deki daru'l-kurrâyı anlatırken de benzer şeyleri söylemektedir. Anlattığına göre buradaki daru'l-kurrâda tecvid ilminin yanında hadis ilminin de okutulduğunu yani buranın aynı zamanda bir daru'l-hadis görevini ifa ettiğini fakat Ohri'den muhaddis ve Kur'an hafızının pek çıkmadığını, dolayısıyla burada tecvid ilminde Hafs kıraatından başka bir kıraatından ve İmam Buhârî'nin hadis kitabından başka bir hadis kitabının okutulmadığını anlatır.¹¹⁷

3.1.7. Bedestenler

Bedestenler başta mücevher ve değerli taşlar olmak üzere silâhlar, müzeyyen koşum takımları ile değerli kumaşların da satıldığı kapalı çarşı nevinden yerlerdir. Bedesten Osmanlı devrinde ortaya çıkmış bir ticarî yapı

¹¹³ Nebi Bozkurt, "Daru'l-Kurrâ", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.8, s. 543

¹¹⁴ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 289

¹¹⁵ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

¹¹⁶ "Cümle dokuz aded yerde dâru'l-kurrâları var, ammâ mahsûs kubâblarıyla mebnî kurrâlar değildir. Cümle selâtin cevâmî'lerde şeyhü'l-kurrâlar vardır, ammâ kirâ'at-i Hıfz'dan gayri Seb'a ve Aşere ve Takrîb kirâ'atları okunmaz, zîrâ halkı ilm-i hıfza mukayyed olmayup hâfızları yokdur", *Age*, V. Kitap, s. 289

¹¹⁷ "Cümle bir yerde ilm-i hadîs ve ilm-i tecvîd tilâvet olunur, ammâ muhaddisi ve hamele-i hâfız-ı Kur'ân'ı meşhûr değildir. İlm-i tecvîdde ancak Hafs kirâ'atı tilâvet olunup ilm-i hadîsde Kitâb-ı Buhârî okunur.", *Age*, VIII. Kitap, s. 328

çeşidi olup en çok XV. ve XVI. yüzyıllarda inşa edilmiş, XVII. yüzyılda da sadece münferit ve mütevazı örnekler halinde pek az sayıda yapılmıştır. Eski Osmanlı-Türk şehirciliğinin ana prensiplerinden biri şehirlerde dinî ve ticarî merkezlerin kurulması olmuştur. Ticaret hayatı da yeni Türkleşen her şehirde ilk kurulan tesislerden olan ve mimarisi bakımından ulu camiye benzeyen bir bedesten etrafında ve yakın çevresinde geliyordu. Bütün ticaret bölgesinin merkezi olarak kurulan bedesten, sağlam ve kâgir yapısı ile tüccarların değerli mallarını koruyan bir çeşit iç kale oluyordu.¹¹⁸

Seyahatname'deki kayıtlara göre Üsküp, Manastır ve İştîp'te 1'er adet bedesten bulunmaktadır.¹¹⁹ Evliyâ Çelebi'nin iki demir kapılı, yüksek kubbeleriyle bir kale gibi tavsif ettiği ve dillerle kalemlerin övmeye yetersiz kaldığını söylediği¹²⁰ Üsküp Bedesteni, vakfiyelere göre, 842'de (1438-39) burada bir zâviye-cami yaptırmış olan Gazi İshak Bey tarafından şehrin merkezinde hayratının evkafı olarak 1445'e doğru inşa edilmiştir. Etrafında geniş bir de çarşı bulunan bedesten, Üsküp Çarşısı'nı mahveden 1669 yangınında harap olmuş ve pek uzun süre yarı yıkık bir harabe halinde kalmıştır.¹²¹ Evliyâ Çelebi'nin yüksek iki kapılı, kurşun kubbeli diye tarif ettiği ve içinde yedi iklimin değerli eşyalarının satıldığını söylediği¹²² İştîp Bedesteni ise, bu türden bilinen yapıların en değişik biçimde olanıdır. Enlemesine bir dikdörtgen şeklinde inşa edilmiş olup iki pâyeye dayanan kemerlerle üç bölüme ayrılmıştır. Bunlardan ortadaki büyük bir kubbe, yanlardakiler ise aynalı tonozlarla örtülmüştür. Bedestenin üç girişi vardır. Duvarların iç yüzlerinde buradaki dükkânlara ait nişler mevcuttur. Son yıllarda İştîp Bedesteni sergi salonu haline getirilmek üzere tamir edilmiştir. Plan bakımından normal ve klasik bedestenlerden farklı olan bu yapı Beçin'de Kızılhan, Edirne'de Ekmekçiöğlü Ahmed Paşa (Ayşe Kadın) keransaraylarına benzer.¹²³

3.1.8. Dükkânlar

Esnafın perakende satış yaptığı ya da küçük zanaat sahiplerinin çalıştıkları yer olan dükkânlar, Osmanlı döneminde özellikle *Seyahatname*'de genelde bedestenlerin dışında açık alanda bulunan çarşı içindeki dükkân-

¹¹⁸ Semavi Eyice, "Bedesten", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.5, s. 302-303

¹¹⁹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap s. 290, 300, VI. Kitap s. 63

¹²⁰ *Age*, V. Kitap, s. 290

¹²¹ Semavi Eyice, "Bedesten-Üsküp Bedesteni", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.5, s. 310

¹²² Evliya Çelebi, *Age*, VI. Kitap s. 63

¹²³ Semavi Eyice, "Bedesten-İştîp Bedesteni", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.5, s. 307

ları ifade etmektedir. Onun için burada onların ayrı bir alt başlıkta ele alınması uygun görülmüştür.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre onun buraları gezdiği dönemde bedestenlerin dışında esnafın perakende satış yaptığı ve küçük zanaat sahiplerinin çalıştığı ve aynı zamanda onların bir nevi atölyeleri olan bu tür dükkânlardan Üsküp'te 2150 adet;¹²⁴ Manastır'da 900 adet;¹²⁵ İştîp'te 450 adet;¹²⁶ Ustrumca'da 500 adet;¹²⁷ Kratova'da 350 adet; Prilepe'de 200 adet;¹²⁸ Ohri'de 150 adet;¹²⁹ Valandova'da 50;¹³⁰ Radovişte 70;¹³¹ Köprülü'de 50; Kalkandelen'de 25 (derici dükkânı);¹³² Resne 20 dükkân¹³³ bulunmaktadır. Bu rakamlar bir anlamda o dönemdeki zanaat kültürünün ne denli yaygın olduğunu da açıkça gözler önüne sermektedir.

3.1.9. Hanlar, Kervansaraylar, Misâfirhâneler ve Bekâr Odaları

Hanlar mal yapımı ve ticaret işlerinin birlikte görüldüğü yerlerdi ve isimlerini de burada üretilen mallardan alıyorlardı. Şehirlerarasındaki yollar üzerinde yaptırılan ve kuruluşları bakımından çeşitli ihtiyaçları karşılayacak şekilde olanlara ise kervansaray denilmektedir. Kervanlar burada geçici olarak konaklar, beraberlerinde getirdikleri malları pazarlar ve para işlemlerini yaparlardı.¹³⁴

Osmanlı döneminde han ve kervansarayların dışında bulunan misâfirhâneler, daha çok erken Osmanlı çok işlevli camilerinde ana ibadet alanının iki yanında yer alan, bazen misafirhane bazen toplantı salonu olarak kullanılan ve tabhâne (veya tevhâne) olarak adlandırılan kısımlardır. Söz konusu işlev XVI. yüzyılın ikinci yarısında tamamen ortadan kalkıp tabhâneler cami işlevi kazanmışlardır.¹³⁵

¹²⁴ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 290

¹²⁵ *Age*, V. Kitap, s. 300

¹²⁶ *Age*, VI. Kitap, s. 62

¹²⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 330

¹²⁸ *Age*, V. Kitap, s. 299

¹²⁹ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

¹³⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹³¹ *Age*, VIII. Kitap, s. 327

¹³² Cüneys Nureski, *Tezkirelere Göre Makedonya'da Yetişen Osmanlı Divan Şairleri*, MATÜSİTEB Yayınları, Üsküp, 2008, s. 31

¹³³ Evliya Çelebi, *Age*, VIII. Kitap, s. 325

¹³⁴ Şebnem Akalın, "Kervansaray", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.25, s. 299

¹³⁵ Metin Sözen ve Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 291-292

Bekâr odalarının ise, daha çok şehirdeki veya dışarıdan gelen bekâr maarif ve sanat erbabının kaldığı misafirhanelerin bir başka çeşidi olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar Osmanlı toplumunda sanata, ilime ve irfana dolayısıyla sanatçılara ve bilim insanlarına verilen önemin büyüklüğünü göstermesi bakımından büyük bir önem arz etmektedirler.

Üsküp'te Karlızade adında 1 adet kervansaray, 4 adet tabhâne -Yahyâ Paşa, Koca Mustafâ Paşa, İsâ Beğ, İshâk Beğ tabhânesi- ve bekâr sanat-kârların kaldığı 13 adet bekâr odası¹³⁶ mevcut iken; Ustrumca'da seçkin müşterileri olan 3 adet kervansaray, 7 adet tüccar hanı ve sanat ile maarif ehli misafirlerin kaldığı 6 adet bekâr odası,¹³⁷ İştîp'te 1 adet kervan sarayı, 7 adet han;¹³⁸ Ohri'de 3 han¹³⁹ vardır. Bunlardan başka Valandova'da 2,¹⁴⁰ Radovişte,¹⁴¹ Resne,¹⁴² Köprülü, Pirlepe¹⁴³ ve Kalkandelen'de¹⁴⁴ 1'er adet han vardır.

3.1.10. Hamamlar

Arapçada “ısıtmak; sıcak olmak” anlamındaki hamm (hamem) kökünden türeyen hamam (hammâm) kelimesinin sözlük anlamı “ısıtan yer” demek olup Türkçede “yıkanma yeri” manasındadır. Terim olarak ise, suyun ısıtılması suretiyle insanların yıkanması için yapılmış tesis anlamında kullanılmaktadır. Hamam kültürü erken çağlardan başlayarak birçok medeniyetin kültüründe mevcut olmasına rağmen hamama en fazla önem veren Osmanlılar olmuş ve İmparatorluğun sınırlarının ulaştığı her yerde irili ufaklı hamamlar yapılmıştır. Ayrıca çarşı hamamları dışında büyük şehirlerde konak ve yalılarda, Anadolu'da ise âyan konaklarında esas binadan ayrı olarak küçük çapta kâgir özel hamamlar inşa edilmiştir.¹⁴⁵ Osmanlının çeşitli yerlerinde olduğu gibi Makedonya'nın çeşitli şehir ve kasabalarında da hem umumî hem husûsî birçok hamamın yapıldığı görülmektedir.

Üsküp'te adları zikredilen Yahya Paşa Camii yakınlarında bulunduğu söylenen Boyacılar içindeki Kızlar Hamamı, Şengül Hamamı ile İsa

¹³⁶ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 290

¹³⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹³⁸ *Age*, VI. Kitap, s. 62

¹³⁹ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

¹⁴⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁴¹ *Age*, VIII. Kitap, s. 327

¹⁴² *Age*, VIII. Kitap, s. 325

¹⁴³ *Age*, V. Kitap, s. 298

¹⁴⁴ Cüneys Nureski, *Age*, s. 31

¹⁴⁵ Semavi Eyice, “Hamam”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.15, s. 402, 414

Bey Hamamı gibi 3 adet umumî hamamın yanı sıra 1060 saray hamamı da vardır.¹⁴⁶ Bunların yanı sıra günümüze kadar ayakta kalabilen 1489-1497 yıllarında inşa edildiği bilinen Davut Paşa Hamamıyla yine 15. yüzyılda inşa edilen Çifte Hamam da zikretmek gerekir. Üsküp'ten başka İştîp'te 2 adet;¹⁴⁷ Ohri'de Ohrizade ve Gazi Hüseyin Paşa adında 2 adet umumî ve 77 adet hususî saray hamamı;¹⁴⁸ Kratova'da 2 adet;¹⁴⁹ Valandova,¹⁵⁰ Radovişte,¹⁵¹ Resne;¹⁵² Köprülü ve Pirlepe'de¹⁵³ 1'er adet hamam vardır. Makedonya'daki Türk hamam mimarisinin güzel örneklerinden biri de Kalkan-delen'de bulunmaktadır. 1970'lere kadar harap durumda bulunan bu hamam Üsküp'te de vakıfları olan İsa Bey tarafından yaptırılmıştır ve yakın tarihlerde tamir görmüştür. Hiç şüphe yok ki Balkan topraklarında Türk hamam mimarisinin en değerli eserlerinden biri, Makedonya'da Üsküp'te bulunan Davud Paşa vakfına ait Çifte Hamam'dır. Bu hamam, 1948-1949 yıllarında iç düzenlemesini biraz değiştiren bir restorasyondan sonra göbek taşları ve kurnalar kaldırılarak resim galerisine dönüştürülmüştür.¹⁵⁴

3.1.11. İmaretler

İmâretler veya imârethâneler, Osmanlı döneminde fakirlere ve medrese talebelerine sıcak yiyecek dağıtmak amacıyla kurulmuş hayır müesseseleri olup¹⁵⁵ Osmanlı'nın bütün yerlerinde olduğu gibi Makedonya'nın çeşitli şehir ve kasabalarında da birçok imâret yapılmıştır.

Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Üsküp'te 9 adet imaret vardır ki en meşhurları Yahyâ Paşa imâreti, Hünkâr imâreti, Koca Mustafâ Paşa imâreti, İshâk Beğ imâreti ve oğlu İsa Beğ imâretidir.¹⁵⁶ Ustrumca'da 2 adet;¹⁵⁷ İştîp'te Şeyh Emri Sultan adında 1 adet¹⁵⁸ imaret bulunmaktadır. Ayrıca Pirlepe'de Koca Arslan paşa hayratı olan imaretlerin

¹⁴⁶ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 290

¹⁴⁷ *Age*, VI. Kitap, s. 62

¹⁴⁸ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

¹⁴⁹ *Age*, V. Kitap, s. 294

¹⁵⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁵¹ *Age*, VIII. Kitap, s. 327

¹⁵² *Age*, VIII. Kitap, s. 325

¹⁵³ *Age*, V. Kitap, s. 298

¹⁵⁴ Semavi Eyice, "Hamam", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, s. 425

¹⁵⁵ Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 22, s. 219

¹⁵⁶ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 291

¹⁵⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁵⁸ *Age*, VI. Kitap, s. 62

bulunduğu söylenmektedir.¹⁵⁹ Bazı kaynaklarda Debre’de de 1 adet imaretin bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁰

3.1.12. Kahvehaneler

Yeme-içme alışkanlığı önceki yüzyıllarda daha içe dönük ve çoğunlukla evlerde gerçekleşen, aile mensubiyeti ve akrabalıkla sınırlı bir eylemken, gelişen koşullar ve değişimlerle ev dışında sosyal mekânlarda da gerçekleştirilebilen bir eylem halini almıştır. 16. yüzyılda bir gıda maddesi olarak keşfedilen ‘kahve’ ve ona bağlı olarak oluşan kurum ‘kahvehane’, kişilerin ev dışında da başka insanlarla iletişim kurmalarına olanak sağlamıştır.¹⁶¹

Osmanlı topraklarına kahvenin kesin olarak ne zaman girdiği, İstanbul, Anadolu ve Rumeli’de hangi tarihten itibaren kullanılmaya başlandığı tartışmalı olmakla birlikte kahvenin ve kahvehane kültürünün Balkanlara hatta Avrupa’ya Türklerin eliyle taşındığı ve buralarda Türk kültürünün en önemli unsurlarından biri olarak yansıdığı şüphesizdir. Hal böyle olunca Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Rumeli’nin her tarafında olduğu gibi Makedonya’nın hemen her şehir ve kasabasında da bu kültürün bir yansıması olarak birçok sayıda kahvehanelere rastlanmaktadır.

Yine *Seyahatname*’de Ustrumca’da (özellikle panayır zamanında) 1000’den fazla kahvehane, bozahane ve meyhânenin olduğu bilgisi verilirken;¹⁶² Manastır’da 40 adet;¹⁶³ Ohri’de “mükellef ve müzeyyen mecca’ul’l-irfân” yani tam teşekküllü ve süslü, kültürlü insanların toplandığı 7 adet kahvehane;¹⁶⁴ Radovişte’de 2 adet¹⁶⁵ ve İştîp’te çok sayıda kahvehânenin olduğundan bahsedilir.¹⁶⁶ Diğer şehirlerdeki kahvehane sayısı ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemekle birlikte oralarda da kahvehanelerin bulunduğu muhakkaktır.

¹⁵⁹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 299

¹⁶⁰ Aydın Ayhan, *Age*, s. 146

¹⁶¹ Leyla Durukan, “Çekirdek’ten Kültür’e: Türk Kültüründe Kahve ve Kahvehane”, *Bilim ve Kültür Dergisi*, Yıl 2013, Sayı: 2, s. 124-134

¹⁶² Evliya Çelebi, *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁶³ *Age*, V. Kitap, s. 299

¹⁶⁴ *Age*, VIII. Kitap, s. 323

¹⁶⁵ *Age*, VIII. Kitap, s. 327

¹⁶⁶ *Age*, VI. Kitap, s. 62

3.1.13. Çeşmeler ve Sebiller

İslâmiyet suya büyük önem vermiş ve insanlara su sağlamanın sevabı çok olan hayır işlerinden biri olduğunu kabul etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı döneminde Balkanlarda ve Makedonya’da yapılan çeşme ve sebiller basit birer yapı gözüyle bakılmamalıdır. Bu yapılara, belli bir dünya görüşünün ve hayrat kültürünün yansıması olarak bakılmalıdır. Hayrat olarak Türkler’in yaptıkları çeşmeler şehir, kasaba ve yerleşme yerlerinde olduğu gibi ana yolların kenarlarında, açıklık ve kırılık yerlerde de inşa edilmiştir. Yerleşme yerleri arasındaki yollarda bulunan çeşmeler “menzil çeşmeleri” olarak adlandırılır. Bunların, insanların ihtiyacını karşılayan lüle veya musluklarından başka hayvanların sulanması için ayrı lüleler ve önlerinde yalıklar vardır.¹⁶⁷

Sözlüklerde “yol” anlamına gelen sebîl kelimesinin terim anlamının “fî sebîli’llâh” (Allah yolunda, Allah rızası için) tabirinden geldiği belirtilmekte, daha önceleri fazla yaygın olmamakla birlikte sebbâle adının kullanıldığı da bilinmektedir. Osmanlılar başlangıçta dağıtılan suya sebîl ve dağıtıldığı yere sebîl-hâne demişlerse de zamanla “hâne” terk edilerek bugünkü şeklini almıştır. Günümüzde kalabalık insanların girip çıktığı binaların çeşitli yerlerine konulan, plastik bardaklarla soğutulmuş damacana suyu çilen elektrikli aletlere de sebîl denilmektedir. Sebiller buldukları yerlere ve biçimlerine göre müstakil yapı, köşe, cephe ve pencere sebilleri diye gruplandırılabilir. Bunlardan, halk arasında sebîl denilince ilk akla gelenler müstakil yapı türünde olanlardır ve genellikle dörtgen, çokgen veya yuvarlak planlı tasarlanmış, etek denilen mermer alçak duvar üzerinde sütunlar, sütunlar arasında bronz yahut mermer şebekeler, kornişler, kitâbeler ve saçaklardan meydana gelmiştir.¹⁶⁸

Osmanlılar devrinde şehirlerde hemen her mahallede çeşme ve sebiller yapılmıştır. Dolayısıyla Makedonya’daki şehir ve kasabalarının da hemen hepsinde çok sayıda çeşme ve sebillerin yapıldığı görülmektedir.

Seyahatname’de verilen bilgilere göre Üsküp’te 110 akar çeşme, 200 sebîl, 1000 adet hânedân kuyuları;¹⁶⁹ Ustrumca’da 12 adet çeşme vardır.¹⁷⁰ *Seyahatname*’de geçmemekle birlikte bazı kaynaklarda Radovişte’de de

¹⁶⁷ Semavi Eyice, “Çeşme”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 8, s. 277-279

¹⁶⁸ Nur Urfaloğlu, “Sebîl”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.36, s. 249; Ayrıca Bkz. Betül Kızılcık-Yunus Arslan, “Kültürümüzde Saka, Sebîl ve Çeşme”, <http://www.ilem.org.tr/blog/?p=1131>

¹⁶⁹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 290

¹⁷⁰ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

Sermende Çeşmesi adında 1 adet çeşmenin bulunduğu bilgisi verilmektedir.¹⁷¹ Yine *Seyahatname*'de çeşmeleriyle ilgili bilgi verilmemekle birlikte bazı kaynaklarda Manastır'daki Şaban Ağa Çeşmesi Vakfından bahsedilmektedir.¹⁷² Diğer şehirlerdeki çeşme ve sebillerin sayısı belirtilmese de oralarda da çeşme ve sebilhanelerin bulunduğu muhakkaktır.

3.2. Giyim-Kuşam Kültürü

Osmanlılarda kıyafet, toplum yaşamının bir ifadesi olup, giysinin kumaşı kadar, renginin de bir anlamı vardı ve giyenin ait olduğu toplum düzeyini ve milletini yansıtmaktaydı. Sarayda giyilen kumaş, biçim ve renkte kıyafeti halkın giymesi yasaklanmıştır. Ayrıca, giyenin mevkii ne olursa olsun, giysileri giydiği yere ve zamana göre değişmektedir. Törende ve seferde giyilenler günlük giyilenlerden farklıydı. Kıyafet hakkında seyahatnameler ve yabancıların hatıraları önemli bilgiler vermektedir.¹⁷³ Bu anlamda gezdiği yerlerdeki insanların kılık-kıyafetleriyle de önemli bilgiler veren Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnamesi*, Balkanlar'da dolayısıyla Makedonya'daki insanların özellikle Türklerin giyim kültürleriyle ilgili bize değerli bilgiler sağlamaktadır. Bu sebeptir ki burada Osmanlı dönemindeki Makedonya Türklerinin giyimlerine dair bilgiler de daha çok Evliyâ Çelebi *Seyahatnamesi* esas alınarak verilecektir.

Giyim kültürünün her şeyden önce daha çok, elbise yapmak için gerekli malzemeye ve dinden gelen tesirlere bağlı olarak geliştiğini söylemek mümkündür.¹⁷⁴ Makedonya Türklerinin Osmanlı döneminde giydikleri giysilerine bu açıdan baktığımızda bu giysilerin malzeme olarak daha çok çuha ve abadan (yünden) yapıldığını, renk olarak da başta beyaz olmak üzere siyah ve yer yer kırmızı rengin tercih edildiğini görüyoruz.

Dinen “elbisenin hayırlısı beyazdır” hadisi gereği Selçuklu ve Osmanlılarda beyaz renge özellikle önem verilmiştir.¹⁷⁵ Aynı hassasiyet Makedonya şehir ve kasabalarında yaşayan erkek ve kadınların kıyafetlerinde de görülmektedir. Nitekim Evliyâ Çelebi'nin anlattığına göre İştîp erkekleri çuhadan yapılmış ferace (üstlük), kontuş (en üste giyilen elbise, kollu yelek, bir tür hırka), beyaz destar, serhatli kürk, boğası (düğmeli) kaftan ve

¹⁷¹ Aydın Ayhan, *Age*, s. 360

¹⁷² *Age*, s. 301

¹⁷³ Ayten Sezer Arıç, “Türklerdeki Kıyafetin Kısa Tarihi”, *Atatürk Araştırma Merkezi*, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-64-65-66/turklerdeki-kiyafetin-kisa-tarihi>

¹⁷⁴ Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 2

¹⁷⁵ Ayten Sezer Arıç, *Agm*

ipek elbiseler; kadınları ise yassı başlı, çemberli tülbent, siyah boğası ve beyaz abadan ferace giyerlerdi.¹⁷⁶ Valandova'da siyah renk elbise giymek ayıp olup uğursuzluk getirdiğine inanıldığı için insanların hepsi de beyaz çuha gibi aba giyerlerdi.¹⁷⁷ Ustrumca'da kadınların ve erkeklerin çoğu beyaz süt gibi abadan yapılmış ferace ve dolamalar giyerler;¹⁷⁸ Ohri'nin genç yiğitleri kırmızı saya çuhali samur ve zerdevadan yapılmış kalpaklar, çeşit çeşit çuhadan dolamalar, kopçalı daracık sıkma çakşırlar ve ayaklarında sarı Kubâdî ayakkabılar giyip bellerine pala bıçaklar takıp gezerlerdi. İhtiyarları ise başlarına çeşit çeşit yıldızlı Muhammedî destarlar sarıp, çeşit çeşit çuhadan serhaddî, kontoşlar ve bol yenli feraceler giyerlerdi. Kadınları ise çeşit çeşit bol yenli feraceler giyip yassı başları üzerinde tülbent çemberleri bağlayıp pazar çarşısından başka sultânî çarşılarında da edepli bir şekilde gezerlerdi.¹⁷⁹ Köprülü kadınları güzel olup yassı başlı ve siyah bez feraceler giyerlerdi;¹⁸⁰ Valandovalı bütün güzel kızları başları altın, kuruş, para, Dobra-Venedik Frenk dinarı ile safi siyah süslü giysilerle süslüdür. Boyunlarında göğüsleri üzerinde birer ikişer vukıyye (400-800 dirhemlik) halhallar, maftullar, bazubendler ve nice gümüş tılsım takımları ile göğüsleri süslüdür.¹⁸¹

3.3. Yeme-İçme Kültürü

Yemek yeme eylemi, işlevsel bir bakış açısıyla bakıldığında biyolojik bir ihtiyaca verilen bir yanıt olarak görülebilir. Fakat yemek aynı zamanda güçlü bir kültürel işarettir, bu nedenle de kimliğin önemli bir parçasını oluşturduğu düşünülmektedir. Nitekim 18. yüzyılda yaşamış ünlü Fransız düşünürü ve gastronomu Jean Anthelme Brillat-Savarin (1755-1826) “Bana ne yediğini söyle sana kim olduğunu söyleyeyim” diyerek bu düşüncüyü özetlemiştir.¹⁸²

Orta Asya'dan Anadolu'ya göçen Türkler, tarihsel geçmişleri nedeniyle zengin bir kültüre sahiptirler. Orta Asya göçebe insanının et ve malyalanmış süt ürünlerini kullanmaları, Mezopotamya'nın tahılları, Akdeniz

¹⁷⁶ Evliya Çelebi, *Age*, VI. Kitap, s. 63

¹⁷⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁷⁸ *Age*, VIII. Kitap, s. 331

¹⁷⁹ *Age*, VIII. Kitap, s. 324

¹⁸⁰ *Age*, V. Kitap, s. 298

¹⁸¹ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁸² Selcan Gürçayır, “Türk ve Makedon Kültürlerinde Geçiş Törenleri ve Yemekler”, *Aynı Tadı Paylaşmak: Türkiye ve Makedonya Geleneksel Ortak Mutfağı*, UNESCO – Türkiye Millî Komisyonu ve Makedonya Millî Komisyonu, Ankara, 2010, s. 66

çevresinin sebze ve meyveleri, Güney Asya'nın baharatı ile birlikte kullanılarak zengin bir Türk yemek kültürünün oluşmasında etkili olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesi, Türk Mutfak kültürüne de yansımıştır. 15. yüzyılda yemekler çeşit olarak az ve sade; 16. yüzyılda ise en görkemli yıllarını yaşamıştır. 17 ve 18. yüzyılda da bu görkemli dönem devam etmiş ancak 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik olarak zayıflamaya başlaması Türk Mutfak kültürünü de etkilemiştir. Türk Mutfak kültürünün Osmanlı İmparatorluğu döneminde gelişmesinin diğer bir nedeni de, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok geniş coğrafi alana hâkim olması ve bunun sonucunda çok farklı kültürlerle tanışması ve etkilenmesidir. Türklerin yeme içme alışkanlıklarına bakıldığında, tarımsal yapının ve göçebe kültürünün etkisinin oldukça fazla olduğunu görmekteyiz. Türklerin temel gıda maddeleri arasında koyun eti ve süt ürünleri gelmektedir.¹⁸³ Bu açıdan baktığımızda Osmanlı döneminde Makedonya'nın çeşitli şehir ve kasabalarında yaşayan Türklerin yeme içme alışkanlıklarının büyük ölçüde bu geleneğe uyduğunu görmekteyiz.

Makedonya'daki Osmanlı-Türk kültürü sadece mimariyle sınırlı kalmamıştır. Osmanlı mutfak kültürü de Balkanlardaki milletlerin yeme ve mutfak alışkanlıklarını etkilemiştir. Öyle ki bugün de Balkanlar'da birçok yemek ve tatlı çeşidi Osmanlı adları ile birlikte Balkan mutfaklarında yaşamaya devam etmektedir: kebab, köfte, büryan (biryan), çorba, somun, simit, gevrek, börek, çörek, bazlama, gözleme, süt pidesi, kol böreği, yahni, pastırma gibi tuzlu yemekler ve baklava, şekerpare, sütlaç, zerde, kadayıf, helva, hoşaf v.s. gibi tatlılar bunlardan bazılarıdır.

Evliyâ Çelebi, "Der-medh-i ni'met-i nefise-i me'kûlât" başlığı altında Üsküp'teki yeme içme alışkanlığını anlatırken Üsküplülerin yemeklerden çoğunlukla yer fırınında pişmiş kuzu biryanları, Vardar nehri balıklarından yapılan kapamaları ve balık yemekleri yediğini; içeceklerden ise bal suyu, hardaliye, poloniyye, vişne suyu ve üzüm şirasının meşhur olduğunu söyler.¹⁸⁴ Manastır'da da kebab çevirmelerinin meşhur olduğu söylenmektedir.¹⁸⁵ Evliyâ Çelebi Ohri'den bahsederken ise, kış gecelerinde büyük küçük herkesin birbirine ziyafet çekmesi, bir sohbette yenilen yemeklerin başka bir sohbette yenmemesi, her bir ziyafette başka çeşit yemeklerin yenmesinin bu şehre mahsus bir adet olduğunu söyler. Ayrıca Ohri'nin hel-

¹⁸³ Sibel Güler, "Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 26, Nisan 2010, s. 25-26

¹⁸⁴ Evliyâ Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 292

¹⁸⁵ *Age*, V. Kitap, s. 301

valarıyla hoşaflarının çok meşhur ve benzersiz olduğu, hatta Ohri zîade'nin ziyafetlerinde yirmi altı çeşit hoşafın yendiğini ve kendisinin de bu hoşaf-lardan yediğini ve çok hoşaf yediğinden neredeyse öleceğini, dolayısıyla Ohri ziyafetleri ve hoşaflarının bütün Rumeli'de meşhur olduğunu anlatır.¹⁸⁶ Çelebi, Ustrumca'daki panayır yerinde ise bin yerde koyun ve kuzu kebabı çevrildiğini anlatır.¹⁸⁷ Dolayısıyla buradan Ustrumca'da da koyun ve kuzu etinin çok yendiğini anlıyoruz. Yaylalarında büyük sürüler otlayabilen Gostivar'ın peyniri ve tatlısı bütün Rumeli coğrafyasında çok ünlü idi.¹⁸⁸ Gostivar'ın tatlıları ve tatlıcı ustaları, Osmanlı idaresi sonrasında da günümüze kadar bu topraklardaki şöhretini korumuştur. Öyle ki bugün de Makedonya'nın genelinde pastanecilik sektörünün en meşhur tatlı ve tatlıcı ustaları Gostivarlılar olduğu gibi, eski Yugoslavya topraklarının Saraybosna, Novisad, Priştine gibi birçok yerinde pastane işletmeciliğiyle ve tatlıcılıktaki ustalıkları ile tanınan yine Gostivarlıların olduğunu belirtmek gerekir.

Bozacılık, Balkanların pek çok yerinde olduğu gibi Makedonya'nın da bazı kasabalarında yaygın bir sektördü. Meselâ kaynaklarda Rumeli'nin birçok yerinde olduğu gibi Kratova'da da bozacılığın oldukça gelişmiş bir gıda sektörü olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁹

3.3.1. Kahve Kültürü

Günümüzde kabul edilen şekliyle, kahvenin keşfedilmesi ve yayılması ile ilgili anlatıların özü kahvenin bitki olarak Etiyopya'da (Habeşistan) görüldüğü, buna rağmen içecek olarak İslam dünyasına 15. yüzyılda Yemen'den yayıldığı ve ilk olarak tasavvuf çevrelerinde içilmeye başlandığıdır. 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde, kahve; Yemen'den çıkmış, Hicaz ve Kahire'de de yaygın hale gelmişti. Çok geçmeden, cami yakınlarında satılmaya ve daha sonra Kahire'nin büyük bir bölümünde içilmeye başlandı. Hicaz ve Kahire'de tanınan kahve; Yavuz Sultan Selim döneminde, (1512 - 1520) Mısır'ın fethinden sonra Müslüman tüccarlar tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Ancak, kahve Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520 -1566) gündelik hayata taşınmış ve yaygın hale gelmiştir.¹⁹⁰

¹⁸⁶ *Age*, VIII. Kitap, s. 324

¹⁸⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 332

¹⁸⁸ Aydın Ayhan, *Age*, s. 192

¹⁸⁹ *Age*, s. 290

¹⁹⁰ Leyla Durukan, *Agm*, s. 124-134

Her ne kadar Arapça bir kelime olsa ve içecek olarak Osmanlıya Arap memleketlerinden ithal edilmiş olsa da, kahve ‘Türk kahvesi’ adı altında Balkanlara ve bütün Avrupa’ya Osmanlılar vasıtasıyla yayılmış ve bu kültür bugüne kadar bu coğrafyada canlılığını devam ettirmiştir. Öyle ki bugün de Makedonya dâhil olmak üzere Balkan lkelerinin hemen hepsinde kahvehaneler var ve bunlara bugün de Türkçe “kahvehane, kafeana, kafana” ismi verilmektedir.

Yukarıda kahvehaneler başlığında Osmanlı döneminde Makedonya’nın bazı Şehir ve kasabalarındaki kahvehanelerin sayısıyla ilgili bilgiler, kahve kültürünün o dönemde Makedonya’da çok yaygın olduğunun bir göstergesidir.

3.4. Bağ-Bahçe Kültürü

Tarihte ‘bahçe’ kavramı çeşitli ve farklı anlamlarda değerlendirilmiştir. Çok eski dönemlerden beri, Türk kültüründe ‘bağ’ ve ‘bahçe’ sözcükleri ‘yarar bahçe’ olarak ifade edilmektedir ki bu özelliği halen günümüzde de özellikle Anadolu’nun birçok bölgesinde meyve ve sebze bahçeleri olarak nitelendirilmektedir. Türklerin, 10. yüzyıldan itibaren Orta Asya’dan ger, yarı ger ve kentli gruplar olarak kitleler halinde Anadolu topraklarına yerleşmeye başlamasıyla birlikte Anadolu’nun tarihsel, kültürel, demografik ve mimari yapısı değişim dönüşüm sürecine girmiştir. Bu süreçte ‘bahçe’ olgusu, Türk kültürünün önemli bir parçası haline gelmiřtir¹⁹¹. İnsanın meknsal kullanımları ve doğa ilişkisini en yakın noktada açıklayan mekn bahçedir. Tarih boyunca ‘bahçe’ insanların doğaya ve çevreye bakışını, sanatsal ve kültürel yaklaşımını, yaşam biçimini, yaşam isteklerindeki ayrıntıları ve kültürlerini özetleyerek yansıtmiştir. Türk bahçesi kültürü gebelिđin gereksinimlerine, yaşam biçimine, düşüncelerine ve ruhsal özelliklerine göre, her bakımdan doğallığı yansıtan bir tarz olarak göze çarpmaktadır.¹⁹²

Osmanlılar fethettikleri Balkan topraklarında yaşam meknlarını, var olan doğal kaynakları en uygun Şekilde kullanabilmek amacı ile suyun en bol, meknın en havadar, bitki örtüsünün en zengin, av hayvanlarının en yoğun olduğu doğal alanlara kurmuşlardır. Makedonya’nın çeşitli Şehir ve kasabalarında Türklerin kurdukları yaşam meknlarının merkezinde de bağ ve bahçelerin olduğunu görüyoruz.

¹⁹¹ Ayşe zdemir, “Anadolu’da Selçuklu Dönemi Türk Bahçe Kültürü”, *Şehirlerin Sevdalışı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya, 2015, s. 323

¹⁹² Ayşe zdemir, *Age*, s. 322

Seyahatname'de Makedonya'daki şehir ve kasabalarındaki bağ ve bahçe kültürüyle ilgili birebir bilgiler olmamasına rağmen buralardaki evlerin hemen hemen hepsinin geniş bağlı-bahçeli ve sulu olduğundan ve oralarda meşhur olan meyvelerden bahsetmesi Makedonya'daki Osmanlı-Türk kültürünün Makedonya'daki şehir ve kasabalarına da aynen taşındığının en büyük göstergesidir.

Seyahatname'de anlattığı hemen her şehir bahsinde o şehirdeki meyveler için ayrı bir bahis açarak meşhur meyvelerinden de bahsetmektedir. Meyveler bağ ve bahçelerde yetiştiği için de Makedonya'daki şehir ve kasabalarında çok yaygın bir bağ ve bahçe kültürünün olduğunun en açık kanıtıdır. Nitekim Üsküp'ün hayevanî elması, ekme ayvası, bardak eriği ve şeftalisinin çok güzel özellikle at şeftalisinin "hayat-ı cân" olduğundan bahsetmektedir.¹⁹³ Ohri'nin ise dokuz çeşit ayvası, baba ayvası, ekme ayvası, özellikle yirmi dört çeşit eriği, yirmi dört çeşit armudunun sicillerde kayıtlı olduğunu belirtir ki böyle sulu ve lezzetli armut ne Malatya'da, ne Bitlis'te ne Tebriz vilayetinin Tesü ve Ordubar şehirlerinde gördüğünü söyler. Ayrıca Ohri meyvelerinin çok sulu oldukları için bir yerden başka bir yere gitmediğini, fakat Ohri elmasının kutularla başka diyarlara götürüldüğünü ve uzun zaman boyunca tadından ve renginden bir şey kaybetmediğini ifade etmektedir.¹⁹⁴ İştîp'in ceviz kadar sulu ve lezzetli 32 çeşit kirazının sicilde kayıtlı olduğu fakat keçimemesinin hepsinden meşhur olduğu belirtilmektedir.¹⁹⁵ Ustrumca'da da bağ, bahçe ve bostanların olduğundan bahsedilmektedir.¹⁹⁶ Ayrıca Demir Hisar'da da çok sayıda bağ ve bahçelerin bulunduğu ve buranın bağ-bahçelerinde yetişen, Acem diyarındaki Şehriban ve Urfa, Maraş ile Niksar narlarından daha lezzetli, çekirdeği haşhaş danesi kadar olan, taneleri büyük ve sulu narlarıyla meşhur olduğu ve böyle güzel narların dünyanın hiçbir yerinde yetişmediği söylenir.¹⁹⁷ Halkının çoğu bağcılıkla uğraşan Köprülü'deki üzümlerden ise, çok kaliteli şarap ve rakı imal edilmiş.¹⁹⁸

3.5. Sanat-Zanaat Kültürü

Osmanlı döneminden itibaren Makedonya'nın çeşitli şehir ve kasabalarında çeşitli el işi sanatları ve zanaatları da geliştiği görülmektedir. Öyle ki zamanla Makedonya'nın şehir ve kasabalarında üretilen sanat işi

¹⁹³ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 292

¹⁹⁴ *Age*, VIII. Kitap, s. 324

¹⁹⁵ *Age*, VI. Kitap, s. 63

¹⁹⁶ *Age*, VIII. Kitap, s. 328

¹⁹⁷ *Age*, VIII. Kitap, s. 62

¹⁹⁸ Aydın Ayhan, *Age*, s. 278

bu ürünler, bütün Balkanlarda hatta bütün İmparatorlukta ve dünyaca tanınmaya başlamış ve bu el işi sanatlar söz konusu şehir ve kasabaların markaları haline gelmiştir.

Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Üsküp'te çuha ve aba çeşitlerinden oyali nakışlı yastıklar ve basma çit perde işlenmekte olup bu yastık ve perdelerinden diyâr-ı Acem'de yani İran'da bile bulunmadığını belirtir.¹⁹⁹

Manastır'ın etrafı bağlık ve zeytinlik olduğundan sabuncu esnafının kurduğu sabunhanede üretilen sabunlar, Selanik ve bütün Balkanlar'a satılırdı. Manastır'da ayrıca dericilik (ve buna bağlı olarak çarıkçılıkla semercilik), dokumacılık (bez ve kilim dokumacılığı), kebecilik, keçecilik ve kuyumculuk oldukça gelişmiş sanat ve zanaatları.²⁰⁰ Manastırda ayrı bir kuyumcular çarşısı olup 1757'de bu çarşıda 25 kuyumcu dükkânı bulunuyordu.²⁰¹

Evliyâ Çelebi, İştîp'te insanların çoğunun zanaat ehli olup kakma ve çok keskin çakılar yaptıklarını ve bu İştîp çakılarının Rumeli, Arap ve Acem avcıları arasında meşhur olduğunu, bunun yanı sıra burada bıçakların da yapıldığını fakat İştîp bıçaklarının pek fazla övülmediğini anlatır.²⁰² Ustrumca'da ise beyaz aba dokumacılığının yaygın olduğu fakat bunun yanında kırmızı güzel abalarla ihramların yapıldığını da ifade eder.²⁰³

Kratova'da da her çeşit esnaf bulunduğunu fakat en büyükleri Kazancılar çarşısının olduğunu söyleyen Evliyâ Çelebi, şehirde bakır madeni bulunduğu burda işlenen bakır kap kaçakların ne Bosna'da, ne Kastamonu'da, ne Küre şehrinde ne de Tokat kalesinde işlendiğini söyler. Ayrıca kakma şamdan, buhurdan, fanus ve leğenlerin yanında çeşit çeşit nakışlı sürahiler, saf altın yaldızlı ibriklerin de yapıldığını ve burada bütün bunların çok büyük ustalarının olduğunu belirtir.²⁰⁴ Kaynaklarda Kratova'nın ayrıca değirmen taşların imalatıyla da meşhur olduğu, öyle ki Kratova'nın Besnova ve Drevne köylerindeki taş ocaklarından imal edilen değirmen taşlarının, mirî değirmenlere gönderildiği gibi, Rumeli'nin her tarafındaki değirmenlere gönderildiği ifade edilmektedir.²⁰⁵

¹⁹⁹ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 291

²⁰⁰ Aydın Ayhan, *Age*, s. 300

²⁰¹ *Age*, s. 299

²⁰² Evliya Çelebi, *Age*, VI. Kitap, s. 63

²⁰³ *Age*, VIII. Kitap, s. 331

²⁰⁴ Evliya Çelebi, *Age*, V. Kitap, s. 294

²⁰⁵ Aydın Ayhan, *Age*, s. 290

Kalkandelen ise, silah ustaları ve onların yaptığı silahlarıyla bütün Rumeli’de ün salmıştır. Özellikle Kalkandelen tüfekleri, piştovları ve silah imalatının yan ürünleri olan çakmakçılık ve silah süslemeciliği çok tanınmıştır. Kalkandelen silahlarının ününü, çeliğinin sağlamlığını orada çıkarılan krom madeni sağlamıştır. 1880’lerde tüfek ustaları içinde Abdurrahman Usta’nın ismi ön sıradadır. Bu ustanın yaptığı Martin Henri taklidi tüfekler orijinalini hiç aratmayacak kadar kaliteliydi. Kalkandelen imalatı tüfekler, yalnız Rumeli’de değil ucuzluk ve kalite bakımından çok tutulduğundan Samsun yolu ile bütün Anadolu’ya hatta İtalya’ya bile sevk edilirdi.²⁰⁶ Köprülü de çok mahir bir derici esnafına sahip olup burada üretilen çarıklar çok sağlam olduğundan her taraf gönderilirdi.²⁰⁷

Pirlepe’de bulunan mumhanede çok kaliteli mumlar imal edilir ve Rumeli’deki pek çok cami, mescid, medrese ve konak Pirlepe mumları ile aydınlanırdı. Bunun yanı sıra Pirlepe’de çok kaliteli kırmızı toprak boya çıkarılır, bu boya yün iplik ve dokuma kumaş boyamada kullanılırdı. Ayrıca burada bakır madeni çıkarıldığından bakırcılık zanaatı da çok gelişmiş zanaatlardan biriydi.²⁰⁸

4. Osmanlı İdaresi Sonrasında Makedonya’daki Türk Kültürü

Bütün diğer Balkan Türkleri gibi, Makedonya’da yaşayan Türkler de, Birinci Balkan Savaşı esnasında, ata yadigârı bu toprakları terk etmekten başka çaresi kalmayan Osmanlı askerinin geri çekilmesiyle birlikte başlayan göçle, göçü izleyen soykırımlarla, adeta Osmanlı’nın Balkanlar’daki beş yüz yıllık egemenliğinin “cezasını” ödemişlerdir. Fakat maruz kaldıkları bütün zulümlere rağmen yılmamış, ecdadının fethetmekle kalmayıp toplumsal hayatın her alanında yaptıkları büyük yatırımlarla damgalarını vurdukları bu topraklarda Türk kimliğini ve kültürünü yaşamaya ve yaşatmaya devam etmişlerdir.²⁰⁹

Osmanlı egemenliğinin sona erdiği, Türklerin hâkim millet konumundan azınlık millet konumuna düştükleri Balkan Savaşlarından sonra Makedonya Türkleri ve Makedonya’daki Türk kültürü Sırbistan Krallığı, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, Sosyalist Yugoslavya Federasyonu dönemlerinde uygulanan çeşitli asimilasyon, baskı ve “gönüllü” göç

²⁰⁶ Age, s. 252

²⁰⁷ Age, s. 278

²⁰⁸ Age, s. 334

²⁰⁹ Kültür Bakanlığı, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Makedonya-Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı*, Ankara, 1997, s. 63

politikalarına rağmen kısmen azalarak, kaybolarak veya yok edilerek de olsa günümüze kadar ulaşmayı başarabilmiştir.

Makedonya'da Osmanlı idaresinin çekilmesinden sonra bilhassa şehir varoşları ile köylerde eski vakıf eserlerinin yerine yeni eserler inşa edilmiştir. Bu yeni inşa edilen yapılarla birlikte günümüzde Makedonya İslam Birliğine kayıtlı mevcut vakıf eserlerinin sayısı 491'dir. Bunların tamamı cami, mescit, türbe, tekke ve medrese gibi dinî yapılarıdır. Vakıf eseri olmayan köprüler, askerî kuleler, askerî okullar, su kemerleri ve diğer yapılar bu rakama dâhil değildir. Günümüzde Makedonya Anıtları Koruma Enstitüsü'nde 225 Türk eseri kayıtlıdır. Bunların 107 tanesi 'eski eser' statüsündedir. Bu statüye alınmış eserler koruma altında olup bunlar üzerinde her türlü tasarrufta bulunma hakkı sadece söz konusu kuruma aittir. Bu eserlerin 43'ü dinî, 64'ü sosyal amaçlı yapılarıdır. Bu kurumda halihazırda 118 Türk eseri de 'kültür varlığı' olarak kayıtlıdır. Kültür varlığı olarak kaydedilmiş bu eserler, eski eser statüsüne sahip olanlar gibi Makedonya Anıtları Koruma Enstitüsü'nün tasarrufu ve koruması altında değildir. Bu eserlerin 93'ü dinî, 25'i ise sosyal amaçlı yapılmış olan yapılarıdır. Makedonya'da Türk hâkimiyetinin çekilmesinden sonra Türk yapılarının büyük bir kısmı zamanla yıkılıp ortadan kaldırılmış, bir kısmı birkaç duvar parçası veya harabe halinde, çok az bir kısmı da eski halleriyle veya tamiratlardan geçerek ve değişerek günümüze ulaşabilmiştir. Osmanlı döneminden kalma bu kültürel mirasın büyük bir kısmının olmasında değişik tarihlerde meydana gelen savaşların, yangın ve deprem gibi tabii afetlerin yanı sıra mirasa sahip çıkması gereken kurum, kuruluş ve şahısların bilinçsizliği ile ihmalkâr tutumlarının da rolü olmakla birlikte en önemli sebep yönetimlerin, şehirlerini Osmanlı varlığı ve kültürüne ait bu yapılardan 'temizlemek' amacıyla şehir imar planlarını bahane ederek giriştikleri kasıtlı tutumlarıdır. Bütün bunlara rağmen Balkanlardaki Türk kültür mirasının durumuna genel olarak baktığımızda, Makedonya'daki eserlerin diğer Balkan ülkelerine nispetle daha bakımlı olduğu görülmektedir. Makedonya'daki bakımlı Türk eserleri, başkent Üsküp ile Türk ve Müslüman nüfusun yoğun olarak bulunduğu Kalkandelen, Ohri, Struga ve Kırçova gibi şehirlerde bulunmaktadır. Manastır, Ustrumca, İştıp, Pirlepe gibi Türk ve Müslüman nüfusun çok azaldığı yerlerde bulunan Türk kültür eserleri ise bakımsız ve kendi hallerine terk edilmiş bir durumdadır.²¹⁰

²¹⁰ M. Zeki İbrahimgil ve Funda Naldan, *agm*, s. 527-532

Türklerin büyük ölçüde göç etmesi neticesinde Türk ve Müslüman nüfusun azınlıkta kaldığı bölgelerde –özellikle Doğu Makedonya’da- bulunan Türk eserlerindeki tahribat çok daha büyük boyutlardadır. Manastır, Pirlepe, İştıp, Valandova, Kavadar, Kriva Palanka, Kratova, Tikveş, Radovişte, Ustrumca, Köprülü, Demir Hisar ve Doyran gibi şehir ve kasabalarda bulunan Türk eserlerinin büyük bir kısmı yıkılmış veya kendi haline terk edilmiştir. Ayakta kalmayı başarmış bir kısım eser de sahipsiz kaldığından dolayı farklı amaçlarla kullanılmaktadır. Örneğin Manastır’da Haydar Kadı Camii yakın tarihe kadar bir içki fabrikasının deposu, Hacı Murad Camii marangozhane, Yeni Cami Resim Sergisi, Şerif Bey Camii oto tamirhanesi, Pirlepe’deki Kırık Cami bir fabrikanın deposu olarak kullanılmaktadır. Makedon yetkililerin birer Osmanlı eseri olan Pirlepe ve Manastır saat kulelerine haç taktırmaları, yapıların yapılış amacına ters düştüğü gibi orada yaşayan Müslümanlara ve Türklere hakaret olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra Ohri’deki Türk ev mimarisini Makedon millî mimarisi, Üsküp’te Taş Köprü olarak bilinen Fatih Sultan Mehmet Köprüsünü Çar Samoil veya Jüstinyanus Köprüsü olarak takdim etme gayretleri de dikkat çekmiyor değildir. Ayrıca Makedonya’da 2001 yılındaki iç çatışmalarda Manastır, Pirlepe, İştıp ve Kavadar bölgelerinde Osmanlı eseri olan birçok cami kundaklanarak hasar görmüştür. Bunların başında Pirlepe Çarşı Camii ve Manastır Yeni Camii gelmektedir. Pirlepe Çarşı Camii tarihi eser statüsünde olmasına rağmen hâlâ onarılmasına izin verilmemektedir.²¹¹

Osmanlı idaresi çekildikten sonra da Makedonya’da Türk kültürünü yaşatan önemli sayıda Türk nüfusu kalmıştır. Dolayısıyla Makedonya’da Türk kültürü dil, yeme-içme, kılık-kıyafet, adet, gelenek-görenek olarak günümüzde de yaşatılıp korunmaktadır. Burada Türk kahve kültürünün “Tursko kafe” adı altında Makedonya’da yaşayan bütün Müslüman-Türk ve gayri Müslimlerde istisnasız olarak yaşatılırken, Türk dil, yeme-içme, kılık-kıyafet, adet, gelenek-görenek kültürünün ise daha çok Osmanlı bakiyesi olan Türk nüfusu arasında yaşatılıp muhafaza edildiğini belirtmek gerekir ki günümüzde çoğu Batı Makedonya’da Üsküp, Gostivar, Tetova (Kalkandelen), Kırçova, Ohri, Struga, Resne, Manastır, Debre, Plasnitsa (Lisiçani ve Preglova dâhil), Merkez Jupa, Pirlepe-Debreşte ve Doğu Makedonya’da çoğunluğunu Yörük Türkleri’nin oluşturduğu İştıp, Ustrumca,

²¹¹ M. Zeki İbrahimgil ve Funda Naldan, *agm*, s. 527-532; 2001 Yılında Makedonya’da meydana gelen iç savaşta kundaklanıp hasar gören dinî yapıların (daha çok camilerin) durumu hakkında daha geniş bilgiler için Bkz. Behicüddin Şehabi, *Kapanmayan Yaralar*, Özel Yayın, Üsküp, 2003.

Radovište, Valandova ve köylerinde resmî rakamlara göre 78 bin, gayri resmî rakamlara göre ise en az 100 ilâ 150 bin Türk yaşamaktadır. Bunların içerisinde Lisiçani, Preglova, Plasnitsa ve Dvortsi'yi içine alan Plasnitsa Belediyesi (%98) ile Atatürk'ün babasının doğum yeri olan Kocacık'ı da içine alan Merkez Jupa Belediyesi (%77) nüfusunun yüzde elliden fazlasını oluşturup Makedonya devlet bayrağının yanında resmî olarak Türk bayrağının da dalgalandığı ve Türkçenin resmî dil olarak kullanıldığı yani bütün resmî evrakların resmî dil Makedonca'nın yanı sıra Türkçe olarak düzenlendiği iki Türk belediyesi de mevcuttur.

Günümüzde Makedonya'da Türk kültürünün canlı olarak yaşatılıp muhafaza edilmesinde en etkin rol oynayan kurum olarak merkezi Üsküp'te olan MATÜSİTEB (Makedonya Türk Sivil Toplum Teşkilatları Birliği) ve kendisine bağlı olarak faaliyet gösteren Makedonya'nın bütün yörelerindeki Türk sivil toplum kuruluşları ile Makedonya'daki Türk siyasî oluşumlar zikredilebilir.

Burada Osmanlı Döneminden günümüze kadar Makedonya'da kalmış ve yıkılmaya yüz tutmuş veya yerli idareciler tarafından kendi kaderlerine terk edilmiş birçok Türk mimarî kültür eserinin onarılıp ayağa kaldırılmasında ve verdiği desteklerle burada günümüzde de Türkler arasında canlı olarak yaşayan Müslüman-Türk kültürünün yaşatılıp muhafaza edilmesinde son on yılda Makedonya'da koordinasyon ofisini açan TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı)'nın özellikle de Makedonya'ya başından beri TİKA koordinatörü olarak gelen ve son derece gayretli çalışmalarda bulunan istisnasız bütün koordinatörlerin önemli katkılarını ayrıca zikretmeden geçemeyeceğiz.

5. Sonuç

Görüldüğü gibi Makedonya'da yer alan İştîp, bugün Türkiye Türkçesinin dolayısıyla Batı Türkçesinin merkezini oluşturan ve ancak 1453 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilebilen İstanbul'dan tam 73, Manastır ve Pirlpe 71, Ustrumca 71 veya 72, Ohri ve Struga 68, Üsküp 61, Kalkandelen ve Gostivar da en az 60 yıl önce Osmanlılar tarafından fethedilip Türk-İslam kültürüyle tanışmış, dolayısıyla buralarda Türk-İslam kültürü ve edebiyatı çok daha önceden kök salmaya başlamıştır.

Osmanlılar'ın bu topraklarda hâkimiyet sürdüğü 500 yıllık süre için bu rakamlar bize belki az görünebilir fakat Osmanlı'nın dağılmasından sonra Balkanlarda kurulan bazı devletlerin ortalama ömürlerinin 30 ila 50 yıl hatta bazılarının ömürlerinin daha da kısa olduğu göz önünde bulun-

durulduğunda sanırım bu müddetin uzunluğu daha iyi anlaşılacaktır. Hatırlayalım Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı 1918 yılında kurulup İkinci Dünya Savaşının başladığı 1941 yılına kadar sadece 23 yıl varlığını sürdürürken bugünkü Balkan devletlerinden Sırbistan, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Slovenya, Karadağ, Makedonya ve Kosova'yı içine alan Federal Yugoslavya Devleti İkinci Dünya Savaşı sonrası 1944-1945 yıllarında kurulmuş Soğuk Savaş Dönemi sonrası 1990 yılında dağılıp ancak 45 yıl varlığını sürdürebilmiş, Yugoslavya'nın 1995 yılında kesin olarak dağılmasıyla birlikte Sırbistan-Karadağ Federasyonundan oluşan Sırbistan-Karadağ devleti ise Karadağ'ın bağımsızlığını ilan ettiği 2006 yılına kadar yalnızca 11 yıl varlığını sürdürebilmiştir.

Osmanlı döneminde bütün Balkanlarda hâkim bir kültür olarak yaşayan Türk kültürünün Osmanlı idaresinin çekilmesinden sonra azınlık konumunda da olsa günümüze kadar Makedonya'da yaşadığını ve günümüzde de burada yaşayan Türkler tarafından diliyle, kılık-kıyafetiyle, yemesi-içmesiyle, adet, gelenek-göreneğiyle canlı bir şekilde yaşatıldığı ve muhafaza edildiği görülmektedir. Dolayısıyla Makedonya'nın Osmanlı döneminde olduğu gibi, Osmanlı sonrası dönemde ve günümüzde de Türk kültür tarihinin bütününe oluşturan en önemli ve ayrılmaz bir parçası olduğu bir gerçektir.

Bütün bu bilgileri dikkate aldığımızda sanırım Makedonya'nın Türk kültür tarihi açısından öneminin büyüklüğünü idrak etmek daha kolay olacaktır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Nasıl ki Balkan ve Makedonya tarihi Osmanlısız düşünülemez ve anlaşılabilir ise, keza modern Türkiye Cumhuriyeti dönemi dâhil olmak üzere Türk kültür tarihi de Balkansız ve Makedonyasız düşünülemez ve hakıyla anlaşılabilir.

KAYNAKÇA

Aydın, Ayhan. *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2013

Bozkurt Azezli, S. Gülçin. *19. YY'da Osmanlı Konut Mimarisinde İç Mekân Kurgusunun Safranbolu Evleri Örneğinde İrdelenmesi*, İstanbul Kültür Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, Temmuz 2009

Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 5, 8, 15, 16, 22, 25, 28, 29, 36, 40; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara

- Durukan, Leyla. “Çekirdek’ten Kültür’e: Türk Kültüründe Kahve ve Kahvehane”, *Bilim ve Kültür Dergisi*, Yıl 2013, Sayı: 2
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Seyahatname*, V. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu), Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Dr. İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Seyahatname*, VI. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu), Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Seyahatname*, VIII. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu), Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankof, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Gjorgiev, Dragi ve Daniela Nikolova. *Üsküp Osmanlı Darphanesi*, Makedonya Müzesi-Ulusal Tarih Kurumu Yayınları, Üsküp, 2008
- Güler, Sibel. “Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 26, Nisan 2010
- Gürçayır, Selcan. “Türk ve Makedon Kültürlerinde Geçiş Törenleri ve Yemekler”, *Aynı Tadı Paylaşmak: Türkiye ve Makedonya Geleneksel Ortak Mutfağı*, UNESCO – Türkiye Millî Komisyonu ve Makedonya Millî Komisyonu, Ankara, 2010
- İbrahimgil, Mehmet Zeki ve Funda Naldan. “Balkan Ülkelerindeki Osmanlı Kültür Mirası Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar Sempozyum Bildirileri Kitabı*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014
- İbrahimgil, Mehmet Zeki. “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ohri Sancağı”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, Nisan, 2013
- Kızılcık, Betül ve Yunus Arslan. “Kültürümüzde Saka, Sebil ve Çeşme”, <http://www.ilem.org.tr/blog/?p=1131>
- Kültür Bakanlığı, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Makedonya-Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı*, Ankara
- Nureski, Cüneys. *Tezkirelere Göre Makedonya’da Yetişen Osmanlı Divan Şairleri*, MATÜSİTEB Yayınları, Üsküp, 2008

- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991
- Özdemir, Ayşe. “Anadolu’da Selçuklu Dönemi Türk Bahçe Kültürü”, *Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya, 2015.
- Özer, Mustafa. *Üsküp’te Türk Mimarisi XIV-XIX. Yüzyıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006
- Sezer Arıç, Ayten. “Türklerdeki Kıyafetin Kısa Tarihi”, *Atatürk Araştırma Merkezi*, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-64-65-66/turklerdeki-kiyafetin-kisa-tarihi>.
- Sözen, Metin ve Uğur Tanyeli. *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011
- Şehabi, Behicüddin. *Kapanmayan Yaralar*, Özel Yayın, Üsküp, 2003
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2009